

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Yusifzadə Pərviz Ramis oğlu

(ASA)

«Müəssisənin maliyyə mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi»

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı 060403

Maliyyə

İxtisaslaşma

Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər:

(ASA., elmi dərəcə və elmi adı)

İ.e.n. dos.Qarayev A.İ.

Magistr proqramının rəhbəri:

(ASA., elmi dərəcə və elmi adı)

İ.e.n. prof.Kərimov A.M.

Kafedra müdiri

İ.e.d. prof.Həsənlı M.X.

2015

BAKI 2015

MAGİSTR DİSSERTASİYASININ İŞ PLANI

Magistr dissertasiyasının mövzusu: “Müəssisənin maliyyə mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi”

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	-3
Fəsil 1. Müəssisə maliyyəsinin nəzəri metodoloji əsasları	
1.1 Müəssisə maliyyəsinin nəzəri əsasları.	- 6
1.2 Müəssisələrdə maliyyə işinin xüsusiyyətləri	- 14
Fəsil 2. Müasir dövrdə kommersiya əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə mexanizmi	
2.1 Müəssisələrin əsas və dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi	-22
2.2 Müəssisələrdə pul tədaviyünün və hesablaşmaların təşkili istiqamətləri	- 31
2.3 Müəssisələrin investisiya siyasəti və onunun təşkili xüsusiyyətləri	- 40
Fəsil 3. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları	
3.1 Müəssisələrdə mənfəətin formalaşdırılması və istifadəsi	-48
3.2 Müasir dövrdə müəssisələrdə maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və optimallığın təmin olunması istiqamətləri	-68
Nəticə	73
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	76
Rezume	
Summary	
Magistrant:	Yusifzadə Pərviz Ramis oğlu
Elmi rəhbər:	dos. Qarayev A.İ.

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi əmtəələrin istehsalı və xidmətlərin göstərilməsində birbaşa iştirak edir. ÜDM və milli gəlir istənilən dövlətin mövcudluğunun təminatı olduğundan müəssisələrin maliyyəsinin əhəmiyyətinin nə dərəcədə böyük olduğunu başa düşmək çətin deyildir.

Müəssisə – mənfəət əldə etmək və ya ictimai tələbatı ödəmək məqsədilə fəaliyyət göstərən müstəqil təsərrüfat subyektidir. Müəssisələri iki böyük qrupa ayırırlar: kommersiona müəssisələri və qeyri – kommersiona müəssisə və təşkilatları.

Kommersiona müəssisələrinin fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Qeyri – kommersiona müəssisələri isə təhsil, elm, səhiyyə, milli müdafiə, mədəniyyət və s. sahələrdə fəaliyyət göstərməklə əsasən ictimai tələbatı ödəyirlər. Bunlar kommersiona fəaliyyəti ilə də məşğul ola bilərlər, lakin əldə etdikləri mənfəət təsisçilər arasında bölüşdürülə bilməz, tamamilə müəssisənin inkişafına yönəldilməlidir.

Kommersiona müəssisələrinin maliyyəsi – onların istehsal fondlarının əmələ gəlməsi, məhsulun istehsalı və reallaşdırılması, maliyyə ehtiyatlarının əmələ gəlməsi, kənar maliyyələşmə mənbələrinin cəlb olunması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində meydana gələn iqtisadi münasibətlərdən ibarətdir. Belə ki, dövlət maliyyə və qanunvericilik metodlarından istifadə edərək kommersiona müəssisələrinin gəlirlərinin bir hissəsini qeyri – kommersiona müəssisələrinə yönəldir. Bu zaman o iqtisadi və sosial sferaya maliyyə təsirinin aşağıdakı əsas metodlarından istifadə edir:

- vergiqoyma;
- maliyyə resursları ilə manevr etmə;
- maliyyələşdirmə;
- maliyyə bazarlarında iştirak.

Kommersiona və qeyri – kommersiona müəssisələrinin birinin inkişafı digərindən ciddi surətdə asılıdır. Dissertasiya işində əsasən kommersiona fəaliyyəti göstərən müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti araşdırılmışdır. Belə ki, bazar

İqtisadiyyatı şəraitində məhz kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi daha çox riskə məruz qalır və onların idarə olunması prosesində bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Müxtəlif biznes qərarlarının qəbulu, biznes planların tərtibi, firmanın strategiya və taktikasının müəyyənləşdirilməsi bu risklərin azaldılması məqsədilə həyata keçirilir.

Müəssisələrin maliyyəsinin düzgün idarə olunması onların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində onun debitor və kreditorlarının da maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırır. Bu effekt avtomatik olaraq maliyyə sisteminin digər həlqələrinə təsir edir. Çünki digər həlqələr bir növ müəssisələrin maliyyəsi ilə qidalanır. Müəssisələrin maliyyəsinin miqdarca və keyfiyyətcə yüksəlməsi işsizlik, inflyasiya və ÜDM-un artımı kimi makroiqtisadi indikatorların müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynayır. Artıq neçə ildir ki, respublikamızda fəaliyyət göstərən müstəqil təsərrüfat subyektlərinin müəssisə maliyyəsinin idarə olunmasında təcrübələri artır və bu da onların sayının artmasına, miqyaslarının genişlənməsinə, mənfəətlərinin yüksəlməsinə səbəb olur. Müəssisələrin düzgün maliyyə mexanizminin seçilməsi nəinki onların sayının artmasına, mənfəətlərinin çoxalmasına, həm də onlara qoyulan daxili və xarici investisiyaların həcmində artmasına səbəb olur.

Respublikamızın maliyyə sistemində müəssisələrin oynadığı böyük rolu nəzərə alaraq, dissertasiya işində onların maliyyə fəaliyyətinin öyrənilməsinə çalışacağam.

Tədqiqat işinin predmeti və obyekt. Tədqiqat işinin predmetini müəssisələrdə maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsinin nəzəri aspektləri, obyektini isə müəssisələrin maliyyə münasibətləri sistemi təşkil etmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə mexanizminin öyrənilməsi, bu sahədə mövcud problemlərin araşdırılması və onun təkmilləşdirilməsi qarşıya bir məqsəd kimi qoyulmuşdur. Müəssisələrin düzgün maliyyə mexanizminin seçilməsi nəinki onların sayının artmasına, mənfəətlərinin çoxalmasına, həm də onlara qoyulan daxili və xarici investisiyaların həcmində artmasına səbəb olur.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını Azərbaycanın və digər ölkələrin bu sahə, müəssisələrin maliyyə mexanizmi haqqında elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikasının qanunları, normativ-hüquqi aktları və sairə təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

- yeni iqtisadi şəraitdə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin analizi aparılır, maliyyə mexanizminin xarakterik xüsusiyyətləri, inkişaf meylləri müasir tələblər baxımından geniş tədqiq edilir və sintez edilərək iqtisadi qiymətləndirilməsi verilir;
- müəssisələrin maliyyə mexanizminin idarə edilməsinin metodikası müəyyən edilir;
- müasir dövrdə müəssisələrin maliyyə sabitliyinin müəyyən edilməsi və mümkün investisiyaların cəlb edilməsi yolları göstərilir;
- müəssisələrin maliyyə strategiyasının effektiv idarə edilməsi üçün mənfəətin proqnozlaşdırılmasının iqtisadi-riyazi modelləri işlənir;
- müəssisələrin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər əsasında onların inkişaf strategiyaları müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktiki nəticələri müəssisələrin maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və yenidən qurulması prosesində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə - təkliflər və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və onun elmi araşdırılmasının vacibliyi əsaslandırılır.

Dissertasiya işinin birinci fəslində müəssisə maliyyəsinin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri, əsas prinsipləri kimi məsələləri əhatə edir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində isə kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin maliyyə mexanizmi, onların əsas və dövriyyə vəsaitlərinin

maliyyələşdirilməsi, pul tədavülünün və hesablaşmalarının təşkili məsələləri tədqiq edilir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində müəssisələrin maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə geniş yer verilir.

I Fəsil. Müəssisə maliyyəsinin nəzəri –metodoloji əsasları

1.1. Müəssisə maliyyəsinin nəzəri əsasları.

Maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olmaqla, müəssisələrin maliyyəsi ümumi daxili məhsulun yaradılması, bölgüsü və istifadəsi proseslərinin dəyər formasındakı ifadəsini əks etdirir. Maliyyə münasibətləri əsasən məcmu ictimai məhsulun və milli gəlirin yarandığı maddi istehsal sahələrində baş verir. Müəssisələrin maliyyəsi müəssisədə gəlirlərin və yığının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi proseslərində meydana çıxan pul münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir və o, geniş təkrar istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsinin mühüm şərtidir.

Müəssisələrin maliyyəsi-təsərrüfat subyektlərində pul fondlarının və yığımlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və geniş təkrar istehsal xərclərinin maliyyələşdirilməsi, maliyyə-bank sistemi qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, işçilərin maddi stimullaşdırılması və sosial təminatı üzrə istifadəsi ilə əlaqədar yaranan iqtisadi münasibətlərdir.

Müəssisə maliyyəsi bir iqtisadi kateqoriya kimi iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Deməli, müəssisə maliyyəsi maliyyə münasibətlərinin məcmusundan ibarətdir.

Müəssisə maliyyəsi bölüşdürücü münasibətləri ifadə edir, yəni təkrar istehsal prosesinin istehsal, mübadilə və istehlak mərhələlərində maliyyə iştirak etdiyinə görə müəssisələrdə istehsal fondlarının dövriyyəsinə maliyyəsiz təsəvvür etmək olmaz.

Müəssisə maliyyəsi əsas və dövriyyə kapitalının, müəssisənin pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində yaranan maliyyə və ya pul münasibətlərini ifadə edir.

İqtisadi məzmununa görə müəssisələrin maliyyə münasibətlərini aşağıdakı istiqamətlər üzrə sistemləşdirmək olar:

- Müəssisənin təsisçiləri arasında – nizamnamə kapitalının yaradılması ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətləri.

- Müəssisə və təşkilatlar arasında - məhsulun istehsalı və satışı ilə əlaqədar yaranan maliyyə münasibətləri.

- Müəssisə və onun ayrı – ayrı bölmələri – filialları, sexləri, şöbələri arasında xərclərin maliyyələşdirilməsi, mənfəətin bölgüsü və istifadəsi zamanı yaranan maliyyə münasibətləri.

- Müəssisə və işçilər arasında – gəlirlərin bölgüsü və istifadəsi, müəssisənin səhm və istiqrazlarının buraxılışı və yerləşdirilməsi, istiqrazlar üzrə faizlərin və dividendlərin ödənişi, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi tutulan zaman yaranan maliyyə münasibətləri.

- Müəssisələr və yuxarı təşkilatlar, müəssisələr və onların üzv olduqları ittifaq assosiasiyaları arasında yaranan maliyyə münasibətləri.

- Kommersiya müəssisə və təşkilatları arasında – qiymətli kağızların yerləşdirilməsi və emissiyası, qarşılıqlı kreditləşdirmə, birgə müəssisələrin yaradılmasındakı pay iştirakı ilə əlaqədar yaranan maliyyə münasibətləri.

- Müəssisələr və dövlət maliyyə sistemi arasında vergilərin ödənilməsi və büdcəyə digər ödənişlərin həyata keçirilməsində, büdcədən kənar fondların yaradılmasında, vergi güzəştləri, cərimə sanksiyaları tətbiq edilərkən yaranan maliyyə münasibətləri.

- Müəssisə və bank sistemi arasında – kommersiya banklarında pulların saxlanması, ssuda alınması və ödənilməsi zamanı bank kreditlərinə görə faizlərin ödənilməsi, digər bank xidmətləri zamanı yaranan maliyyə münasibətləri.

- Müəssisələr və sığorta təşkilatları arasında - əmlakın sığortalanması zamanı ayrı-ayrı işçi kateqoriyalarının, kommersiya sahibkarlıq risklərinin sığortalanması zamanı yaranan maliyyə münasibətləri.

- Müəssisələr və investitorlar arasında – özəlləşdirmə və investisiya fəaliyyəti həyata keçirilən zaman yaranan maliyyə münasibətləri.

Müəssisə maliyyəsi maliyyəyə xas funksiyaları yerinə yetirir: bölüşdürücü və nəzarət funksiyası.

Bölgü funksiyası vasitəsilə təsisçilərin payları hesabına ilkin kapital formalaşır, gəlirlərin və maliyyə ehtiyatlarının bölgüsündə əsas proporsiyalar müəyyənləşir, ayrı-ayrı istehsalçılar, təsərrüfat subyektləri və dövlətin mənafeləri optimal surətdə əlaqələndirilir. Daxil olan gəlirlərin bölgüsü və yenidən bölgüsü

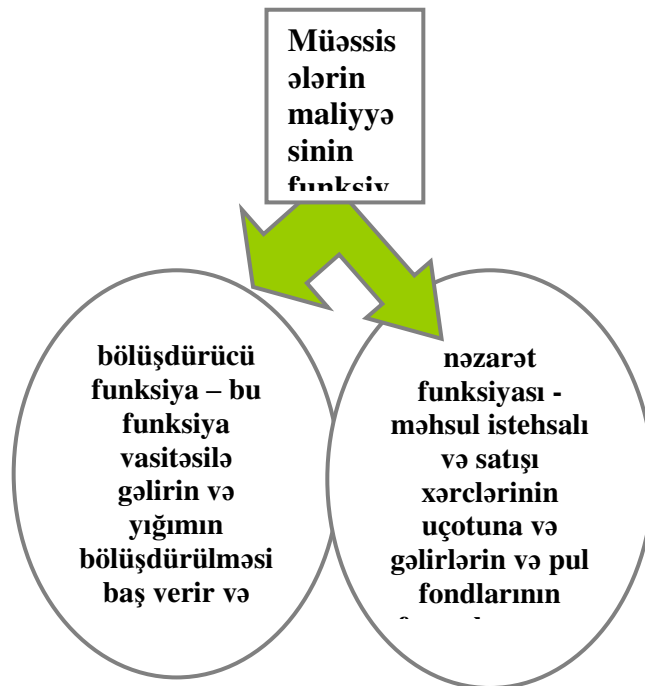
vasitəsilə müəssisə və təşkilatların pul vəsaiti fondunun yaradılması bölgü funksiyası ilə bağlıdır. Bunlara nizamnamə kapitalı, yaxud nizamnamə fondu, ehtiyat fondu, yığım fondu, istehlak fondu, valyuta fondu və sairə aiddir.

Bölgü münasibətləri həm bütövlükdə cəmiyyətin, həm də ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin, onların işçilərinin, aksionerlərin, kredit və sığorta institutlarının maraqlarını təmin etməlidir. Buna görə də bu münasibətlərin səmərəli təşkili ilkin vəzifə kimi qiymətləndirilməlidir. Bu vəzifənin həyata keçirilməsində maliyyənin nəzarət funksiyası mühüm rol oynayır.

Nəzarət funksiyasının obyektiv əsası – əmtəələrin istehsalına və reallaşdırılmasına çəkilən xərclərin uçotundan, gəlirlərin və pul fondlarının yaradılması prosesinə nəzarətdən ibarətdir.

Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə nəzarəti aşağıdakı orqanlar həyata keçirir: təsərrüfat subyektinin özü, vergi orqanları, kommersiya bankları, səhmdarlar və nəzarət səhm paketlərinin sahibləri, sərbəst auditorlar.

Müəssisələrin maliyyəsinin funksiyaları

Kommersiya təşkilatları və müəssisələrində maliyyə münasibətləri təsərrüfat fəaliyyətinin əsasları ilə əlaqədar olaraq müəyyən prinsiplər əsasında qurulur.

Müəssisələrin maliyyə nəticələrinin mənfəətli və ya zərərli olması onların işinin təşkilində hansısa müsbət cəhətlər və ya çatışmamazlıqlar olduğunu göstərir.

Müəssisələrdə təsərrüfatçılığın təşkilatı – hüquqi formalarından asılı olmayaraq maliyyə münasibətləri bir sıra prinsiplər əsasında qurulur ki, bu prinsiplərə də aşağıdakılar aid edilir:

- təsərrüfat müstəqilliyi;
- özünü maliyyələşdirmə;
- maddi maraq;
- maddi məsuliyyət;
- maliyyə ehtiyatlarının yaradılması.

Təsərrüfat müstəqilliyi prinsipi. Bu prinsip maliyyə sahəsində sərbəstlik olmadan reallaşa bilməz. Onun reallaşması onda təmin olunur ki, təsərrüfat subyektinin mülkiyyət formasından asılı olmayaraq öz xərclərini, maliyyələşdirmə mənbələrini, mənfəət əldə etmək üçün pul vəsaitləri qoyuluşlarının istiqamətini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmiş olsun.

Bazar münasibətlərinin inkişafı təsərrüfat subyektlərinin sərbəstliyini əhəmiyyətli surətdə genişləndirdi, pul vəsaitlərinin investisiyalaşdırılmasının yeni imkanlarını yaratdı. Kommersiya müəssisə və təşkilatları əlavə mənfəət əldə etmək məqsədilə uzunmüddətli və ya qısamüddətli maliyyə investisiyaları həyata keçirə bilirlər. Bunlar başqa kommersiya təşkilatlarının və dövlətin qiymətli kağızlarını əldə etmək formasında, başqa təsərrüfat subyektinin nizamnamə kapitalının formalaşmasında iştirak, kommersiya banklarının depozit hesablarında pul saxlamaq formasında ola bilər. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında və onlara məxsus pul vəsaitlərinin istifadəsində tamamilə mütləq mənada maliyyə müstəqilliyinə malik olması mümkün deyildir. Dövlət onların fəaliyyətlərinin ayrı – ayrı tərəflərini tənzimləyir. Belə ki, bütün mülkiyyət formalarında olan müəssisələr qanunvericiliyə uyğun olaraq lazımi vergiləri müvafiq dərəcələrlə ödəyirlər və büdcədən kənar fondların formalaşmasında iştirak edirlər. Eynilə amortizasiya ayırmaları da qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalarda hesablanılır.

Özünü maliyyələşdirmə prinsipi. Bu prinsipin reallaşması sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biridir və təsərrüfat subyektinin rəqabət qabiliyyətli olmasını

təmin edir. Özünümaliyyələşdirmə dedikdə məhsul istehsalı və reallaşdırılması xərclərinin müəssisənin tamamilə öz üzərinə götürməsinə, investisiyaların və istehsalın inkişafının öz xüsusi pul vəsaitləri hesabına və ya lazım gəldikdə bank və kommersiya kreditindən istifadə etməklə həyata keçirməsini başa düşürük.

Müasir zamanda heç də bütün müəssisələr bu prinsipi reallaşdırmağa qadir deyillər. Xalq təsərrüfatının bəzi müəssisə və təşkilatları istehlakçılar üçün olduqca zəruri məhsullar buraxaraq obyektiv səbəblər üzündən onun lazımı rentabelliğini təmin edə bilmirlər. Onlara şəhər sərnişin nəqliyyatının, hərbi sənayenin, kənd təsərrüfatının, mənzil-komunal təsərrüfatının, eləcə də hasilat sənayesinin bəzi sahələrini aid etmək olar. Belə müəssisələr müəyyən şərtlərlə dövlət büdcəsindən tamamlayıcı vəsait alırlar və öz fəaliyyətlərini qura bilirlər.

Maddi maraq prinsipi. Maddi maraq prinsipi sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədinin mənfəət əldə etmək olmasında bir növ təzahür edir. Təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə maddi maraq müəssisə və təşkilatların kollektivlərinə, ayrı-ayrı işçilərə və bütünlükdə dövlətə eyni dərəcədə xasdır. Maddi maraq insanın daxili xüsusiyyətidir. İnsanların tələbatı sonsuzdur. Hər bir fərd öz ehtiyaclarını maksimal səviyyədə ödəməyə çalışır. Bunun üçün də müxtəlif gəlirli sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. İnsanların fiziki və intellektual qabiliyyətləri eyni olmadığına görə onların əldə etdikləri gəlirlər də müxtəlif olur deməli maddi nemətlərlə təmin olunma səviyyələri də təbii olaraq fərqlidir. Lakin hər bir adamın yaşamaq hüququ olduğundan dövlət öz funksiyalarını işə salır və cəmiyyətdə olan diferensasiyanı aradan qaldırmağa çalışır. Bu prinsipin reallaşması dövlətin layiqli əmək haqqı, optimal vergi siyasətilə və xalis mənfəətin istehlaka və yığıma bölüşdürülməsində iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış proporsiyalara riayət etməklə mümkündür. Bir sözlə dövlət fərqli maraqları ictimai maraqlara tabe etməklə sosial ədaləti təmin etməyə borcludur.

Maddi məsuliyyət prinsipi. Bu prinsip özünü istənilən müəssisə və təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri üçün bütün işçilərin müəyyən məsuliyyət sisteminin olmasında göstərir. Müxtəlif təsərrüfat subyektləri onların rəhbərləri və ayrı-ayrı işçilər üçün bu prinsipin həyata keçirilməsinin maliyyə metodları müxtəlifdir. Bütünlükdə təsərrüfat subyektləri üçün bu prinsip cərimə və sanksiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu cərimələr müqavilə öhdəliklərinin pozulması zamanı,

qısamüddətli və ya uzunmüddətli ssudaların vaxtında qaytarılmaması, veksellərin vaxtında ödənilməməsi zamanı, eləcə də vergi qanunvericiliyinin pozulması zamanı tətbiq oluna bilər. Həmçinin təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin qeyri səmərəliliyi şəraitində ona müflisləşmə qaydası (proseduru) tətbiq oluna bilər. Kommersiya müəssisə və təşkilatlarının rəhbərləri üçün maddi məsuliyyət prinsipinin reallaşması təsərrüfat subyektlərinin vergi qanunvericiliyini pozduqları hallarda cərimə sisteminin tətbiqində ifadə olunur.

Müəssisə və təşkilatların ayrı-ayrı işçilərinə cərimələr sisteminin tətbiqi isə onların əmək haqqından, mükafatlardan məhrum olmasına, habelə işdən azad olunmasına da gətirib çıxara bilər. Bunlar əmək intizamının pozulmasına və zay məhsul istehsalına qarşı görülən müvafiq tədbirlərdir.

Maliyyə ehtiyatlarının yaradılması prinsipi. Maliyyə ehtiyatlarının və başqa analogi fondların yaradılması zəruriliyi sahibkarlıq fəaliyyətinin riskli xarakterindən irəli gəlir. Bazar münasibətləri şəraitində sahibkarın qarşısında böyük məsuliyyət, böyük risk durur. O, riskin nəticələrini öz öhdəsinə götürərək qarşıya qoyulmuş proqramı reallaşdırır. Məsələn, alıcı uğrunda gedən iqtisadi mübarizədə təsərrüfat subyektləri məhsulu kreditlə satırlar. Burada risk pulun vaxtında qaytarılmamasıdır.

Müəssisələr təşkilati – hüquqi formalarından asılı olmayaraq öz maliyyə ehtiyatlarını xalis mənfəət hesabına, büdcəyə çatacaq vergilər və digər ödənişləri ödədikdən sonra formalaşdırırlar. Bir qayda olaraq ümumi mənfəətdən büdcəyə vergilər və başqa mütləq ödənişlər ödəndikdən sonra 5%-ə qədər ehtiyat fonduna vəsait köçürülür.

Ümumiyyətlə maliyyə ehtiyatlarına yönləndirilən sərbəst pul vəsaitlərinin bankların depozit hesablarında və başqa likvid formalarda saxlanması məqsədəuyğundur.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin təşkilinin bütün prinsipləri inkişaf edir və onların hər birinin konkret iqtisadi şəraitdə reallaşması istehsal güclərinin və istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsinə uyğun forma və metodlarla həyata keçirilir.

Respublika iqtisadiyyatı hazırkı şəraitdə müxtəlif mülkiyyət formalı və fəaliyyət xarakterli müəssisələrin yaranması ilə, onların təsərrüfat əlaqələrinin

inkişafı və mürəkkəbləşməsi ilə fərqlənir. Bütün bunlar da öz növbəsində maliyyə işinin həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda bu proses müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində maliyyə işinin rol və əhəmiyyətinin əsaslı surətdə dəyişilməsinə səbəb olur.

Maliyyə işinin düzgün təşkil olunmaması müəssisənin maliyyə sabitliyinin itirilməsinə və hətta müflisləşməsinə səbəb ola bilər.

Müəssisə və təşkilatlar maliyyə işinin təşkil olunmasından ötrü xüsusi maliyyə xidməti yaradırlar. Müəssisələrin maliyyə xidməti anlayışı altında onların idarəçilik sistemində müəyyən funksiyaları yerinə yetirən müstəqil struktur bölmələri başa düşülür. Adətən belə bölmələr maliyyə şöbələri hesab olunurlar və onların strukturu və sayı bir sıra amillərdən asılıdır. Bunlara daxildir:

- təşkilati hüquqi formalar;
- təsərrüfat fəaliyyətinin xarakteri;
- məhsul istehsalının həcmi;
- işçilərin ümumi sayı.

Azərbaycan Respublikasının «Müəssisələr haqqında» Qanununda müəssisələrin təşkilati – hüquqi formalarına dövlət müəssisəsi, fərdi (ailə), şərikli (tam ortaqlı), payçı və şərikli, məhdud məsuliyyətli müəssisələr və səhmdar cəmiyyətləri aid edirlər. Bu amil özünü daha çox təsərrüfat subyektlərinin nizamnamə kapitallarının formalaşmasında, müəssisə maliyyəsinin idarə olunmasında və məsuliyyətlər sistemində göstərir.

Maliyyə xidmətinin fəaliyyəti müəssisələrin başlıca məqsədlərinə tabedir. Bu məqsədlərə müəssisələrin maliyyə sabitliyini təmin etmək, iqtisadi artım və mənfəət əldə etmək üçün əlverişli şərait yaratmaq daxildir.

Maliyyə işinin əsas tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir:

- təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə resursları ilə təmin olunması;
- maliyyə-kredit sistemi və başqa təsərrüfat subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin təşkili və idarə olunması;
- əsas və dövriyyə kapitalının səmərəli istifadə olunması;
- büdcəyə, banklara, təchizatçı və işçilərə öhdəliklər üzrə ödənişlərin vaxtında aparılması.

Başqa sözlə desək maliyyə işinin mahiyyəti əsas və dövriyyə kapitalının dövrünün normal təmin olunmasından və kommersiya fəaliyyəti ilə yanaşı gedən maliyyə əlaqələrinin qorunub saxlanılmasından ibarətdir.

Təsərrüfatçılığın müasir şəraitində maliyyə işi keyfiyyətə yeni məzmun kəsb edir. Bu qeyd olunduğu kimi qeyri-dövlət mülkiyyət formalarının yaranması ilə, bələdiyyə mülkiyyətinin yaranması ilə, müəssisələrin xarici-iqtisadi fəaliyyətdə sərbəstliyi və s. ilə əlaqədardır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə xidmətinin qarşısında duran əsas məsələlər təkcə büdcə, banklar, malsatanlar, işçilər və s. subyektlərlə öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsi və ya xüsusi və borc vəsaitlərinin istifadə olunmasına nəzarəti həyata keçirmək deyil, eyni zamanda maliyyə menecmentini (idarəetməsini) təşkil etməkdən də ibarətdir.

Maliyyə menecmenti dedikdə müəssisənin xüsusi və cəlb olunmuş kapitalının səmərəli istifadə olunması və maksimal mənfəət əldə etmək məqsədi ilə maliyyə axınlarının idarə olunması başa düşülür. Maliyyə menecmenti maliyyə göstəricilərinin təhlili və gəlirlərin proqnozlaşdırılması əsasında maliyyə strategiyası və taktikası işləyib hazırlayır. Bunlar müəssisənin gələcəkdə və yaxın dövrlərdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan tədbirlərinin məcmusundan ibarətdir.

İstənilən idarəetmə sistemi kimi maliyyə menecmenti də iki alt sistemdən ibarətdir: idarəetmə subyektivi və idarəetmə obyektivi.

İdarəetmə subyektivi qismində müəssisələrin maliyyə xidmətləri orqanları çıxış edir. Maliyyə menecmentində idarəetmə obyektlerini isə müəssisənin pul daxilolmaları və ödənişlərini özündə əks etdirən pul dövriyyəsi təşkil edir.

1.2. Müəssisələrdə maliyyə işinin təşkili xüsusiyyətləri.

Müəssisələrdə maliyyə işinin 3 başlıca istiqaməti mövcuddur: maliyyə planlaşdırılması; operativ iş; nəzarət – təhlil işi.

Müəssisələrin maliyyəsinin səmərəli idarə olunması ancaq, maliyyə axınlarının, maliyyə münasibətlərinin planlaşdırılması şəraitində mümkündür. Hazırki dövrdə maliyyə planlaşdırılmasını zəruri edən amillərlə yanaşı, onun istifadəsini məhdudlaşdıran amillər də vardır. Onlardan başlıcaları:

- Yerli ölkə bazarlarının davamlı global dəyişikliklərlə əlaqədar yüksək səviyyədə qeyri-müəyyənliyi;
- Ölkə biznesinin qeyri-səmərəli normativ hüquqi bazası;
- Ətraflı maliyyə tədqiqatları aparmaq üçün geniş imkana malik olan müəssisələrin az olması.

Xırda müəssisələrdə maliyyə planlaşdırılmasına daha çox ehtiyac vardır. Belə ki, ətraf mühit onlar üçün daha az nəzarət altında olduğundan və onlara qarşı daha aqressiv olduğundan, onların tez-tez borc vəsaitlərinə ehtiyacı yaranır. Bu da onların gələcək fəaliyyətini sual altına alır.

Təsərrüfat subyektləri üçün maliyyə planlaşdırılmasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o:

- İşlənib hazırlanmış strateji məqsədi konkret maliyyə göstəriciləri formasında təcəssüm etdirir;
- İstehsal planını zəruri maliyyə resursları ilə təmin edir;
- Rəqabət şəraitində müəssisələrin layihələrinin həyati qabiliyyətliliyi imkanlarını müəyyənləşdirir;
- Xarici investordan maliyyə dəstəyi almaqda bir alət rolunu oynayır.

Müəssisələrdə maliyyə planlaşdırılmasının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- istehsal, investisiya və maliyyə fəaliyyətini zəruri maliyyə resursları ilə təmin etmək;
- kapital qoyuluşlarının səmərəli yollarını müəyyənləşdirmək;
- təsərrüfat daxili ehtiyatların aşkar olunması;
- büdcə, banklar və kontragentlərlə səmərəli maliyyə əlaqələrinin qurulması;

- səhmdarların və başqa investorların maraqlarının qorunması;
- müəssisələrin maliyyə vəziyyəti, tədiyyə qabiliyyətliliyi və kredit qabiliyyətliliyi üzərində nəzarət.

Maliyyə planı subyektin biznes planının maliyyə təminatı vəzifəsini daşıyır və müəssisənin fəaliyyətinə böyük təsir göstərir. Bu proses müxtəlif vəziyyətlərlə şərtlənir. Birincisi, maliyyə planlarında nəzərdə tutulan xərclərlə real imkanlar tutuşdurulur və düzəlişlər nəticəsində tarazlıq yaradılır. İkincisi, maliyyə planının bütün bəndləri müəssisənin iqtisadi göstəriciləri ilə əlaqədardır və biznes planının aşağıdakı bölmələri ilə sıx bağlıdır: məhsul istehsalı və xidmət göstərilməsi, elmi-texniki inkişaf, istehsalın və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, kapital qoyuluşları, mənfəət və rentabellik, iqtisadi həvəsləndirmə və s.

Maliyyə planlaşdırılmasının tətbiq olunan metodları isə bunlardır:

1. İqtisadi təhlil;
2. Normativ metod;
3. Balans hesablaşma metodu;
4. Pul axınları metodu;
5. Çoxvariantlılıq metodu;
6. İqtisadi-riyazi modelləşdirmə.

İqtisadi təhlil metodu müəssisənin daxili ehtiyatlarının dəyər və natural göstəricilərində inkişaf qanunauyğunluqlarını və meyllərini müəyyən edir.

Normativ metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əvvəllər qəbul olunmuş norma və texniki-iqtisadi normativlərə əsaslanaraq müəssisənin maliyyə resurslarına və mənbələrinə tələbatı hesablanır. Belə normativlərə vergi dərəcələri, amortizasiya ayırmaları, sosial müdafiə fonduna ödənişlər və s. aiddir. Texniki-iqtisadi normativləri də bura aid etmək lazımdır.

Balans metoduna əsaslanaraq maliyyə resurslarına olan tələbatı müəyyənləşdirərkən, perspektiv tarixə balans maddələrinə uyğun vəsaitlərin daxilolma və xərclənmə proqnozlarından istifadə olunur.

Pul axınları metodu maliyyə planlaşdırılmasında alət rolunu oynayır. Pul axınlarının proqnozu müəyyən müddətə vəsaitlərin gözlənilən daxilolma məbləğlərindən ibarət olur.

Hesablaşmaların çoxvariantlılığı metodu alternativ plan variantlarının işlənilib hazırlanmasından və optimal plan layihəsinin seçilməsindən ibarət bir prosesdir.

İqtisadi-riyazi modelləşdirmə metodu maliyyə göstəriciləri ilə əsas təsiredici amillər arasında qarşılıqlı əlaqələrin sıxlığını müəyyənləşdirməyə çalışır.

Maliyyə planlaşdırılması prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir.

Birinci mərhələdə – ötən dövrdəki maliyyə göstəriciləri təhlil olunur. Bunun üçün müəssisənin əsas maliyyə sənədlərindən – mühasibat balansından, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatdan, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatdan istifadə olunur. Onlar müəssisənin maliyyə göstəricilərinin təhlili və hesabatı üçün verilənlər bazası rolunu oynayır və eləcə də bu sənədlərin proqnozlarının tərtibi onlara əsasən aparılır.

İkinci mərhələdə - əsas proqnoz sənədləri tərtib olunur. Bunlara proqnoz balansı, mənfəət və zərərlər haqqında proqnozları, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında proqnozları aid etmək olar. Bütün bu sənədlər perspektiv maliyyə planları olmaqla biznes planının strukturuna daxil olur.

Üçüncü mərhələdə - proqnoz maliyyə sənədlərinin göstəriciləri cari maliyyə planlarının tərtibi ilə dəqiqləşdirilir və konkretləşdirilir.

Dördüncü mərhələdə - operativ maliyyə planlaşdırılması həyata keçirilir. Maliyyə planlaşdırılması prosesi planların praktiki tətbiqi və onların yerinə yetirilməsinə nəzarətlə bitir.

Maliyyə planlaşdırılması təyinatına və vəzifələrinə görə 3 cür təsnifləşdirilir:

1. Perspektiv;
2. Cari (illik);
3. Operativ.

Perspektiv maliyyə planlaşdırılması geniş təkrar istehsalın vacib göstəricilərini, proporsiyalarını və inkişaf tempini müəyyən etməklə, müəssisənin məqsədlərinin reallaşdırılmasının əsas forması hesab olunur. Perspektiv maliyyə planlaşdırılması müasir şəraitdə 1 ildən 3 ilədək olan bir dövrü əhatə edir. Ancaq bu vaxt müddəti şərti xarakter daşıyır, iqtisadi sabitlikdən və maliyyə resurslarının mümkün proqnozlaşdırılan həcmindən asılı olur. Perspektiv planlaşdırma maliyyə

strategiyasının hazırlanması və maliyyə fəaliyyətinin proqnozlaşdırılmasını əhatə edir.

Perspektiv maliyyə planlaşdırılmasının nəticəsi 3 əsas maliyyə sənədinin işlənilib hazırlanması hesab olunur:

- mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın proqnozu;
- pul vəsaitlərinin hərəkəti proqnozu;
- mühasibat balansının proqnozu.

Bu sənədlərin tərtibində əsas məqsəd plan dövrünün sonuna müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsidir.

Proqnoz maliyyə sənədlərinin tərtibi üçün gələcək dövrdə satışın həcmi düzgün müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu istehsal prosesinin təşkili, resursların səmərəli bölgüsü, ehtiyatlar üzərində nəzarət üçün çox vacibdir. Bir qayda olaraq satış həcmi proqnozu üç illiyə tərtib olunur. Proqnozun müddəti nə qədər yaxın olarsa, o bir o qədər dəqiq və konkret olar. Bu onunla əlaqədardır ki, istehsalın birinci ili məhsul alıcıları məlum olur, ikinci və üçüncü illərin rəqəmləri proqnoz xarakteri daşıyır və marketinq tədqiqatlarına əsaslanır. Beləliklə satış həcmi müəyyənləşdirdikdən sonra əsas proqnoz sənədlərindən olan mənfəət və zərərlər haqqında hesabatı hazırlayırlar.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın proqnozunun köməyi ilə qarşıdakı dövrdə əldə ediləcək mənfəətin həcmi müəyyən olunur. Hesabat proqnozunun əsas maddələri bunlardır:

1. Satışdan daxilolmalar (ƏDV və aksizlər çıxılmaqla);
2. Satılmış məhsulun maya dəyəri;
3. Kommersiya xərcləri;
4. İdarəetmə xərcləri;
5. Satışdan mənfəət (zərər) (1-2-3-4);
6. Faiz daxilolmaları;
7. Faiz ödənişləri;
8. Başqa təşkilatlarda iştirakdan gəlirlər;
9. Sair əməliyyatlardan gəlirlər;
10. Sair əməliyyatlar üzrə xərclər;
11. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən mənfəət (zərər) (5+6-7+8+9-10);

- 12.Sair reallaşdırılmış gəlirlər;
- 13.Sair reallaşdırılmamış xərclər;
- 14.Plan dövrünün mənfəəti (zərəri) (11+12-13);
- 15.Mənfəətdən vergi;
- 16.Fondlara ayrılan vəsait;
- 17.Plan dövrünün bölüşdürülməmiş mənfəəti (zərəri) (14-15-16).

Balans proqnozu da perspektiv maliyyə planlaşdırılmasının əsas sənədlərindən biridir. Balans kapitalın mənbələrini (passiv) və onun yerləşdirilmə üsullarını (aktiv) özündə əks etdirən yekun sənədidir. Aktiv və passivlərin balanslaşdırılması ona görə zəruridir ki, pul vəsaitlərinin hansı aktivlərə istiqamətlənməsi və hansı passivlər hesabına maliyyələşdirilməsini qiymətləndirmək olsun. Balansın aktivində nisbətən fəal vəsaitlər – cari aktivlər (bankda hesab, kassa, debitor borcu), ehtiyatlar və təsbit olunmuş aktivlərdir. Passivində müəssisənin xüsusi və borc vəsaitləri, onların strukturu və planlaşdırılan 3 ildə vəsaitlərdə olan dəyişikliklər əks olunur.

Müəssisənin maliyyə əməliyyatlarının dinamikasını göstərən mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın proqnozundan fərqli olaraq, balansın proqnozu müəssisənin maliyyə tarazlığının təsbit olunmuş mənzərəsini əks etdirir. Proqnoz balansının strukturu ümumi qəbul olunmuş hesabat balansının strukturuna müvafiq gəlir.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin proqnozu son illər geniş istifadə olunan maliyyə sənədidir. O, cari, investisiya və maliyyə fəaliyyəti üzrə pul axınlarını əks etdirir. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin proqnozu, pul vəsaitlərindən istifadənin qiymətləndirilməsində və onların mənbələrinin müəyyən olunmasında istifadə olunur. Pul vəsaitlərinin proqnozunun köməyi ilə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə nə qədər pul vəsaitlərinin zəruri olduğunu qiymətləndirmək, pul vəsaitlərinin daxilolma və xərclənmə sinxronluğunu, deməli gələcək likvidliyini yoxlamaq olar.

Maliyyə planlaşdırılmasının bir növü də cari maliyyə planlaşdırılmasıdır. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin cari planlaşdırılması 3 sənədin tərtibindən ibarətdir:

- pul vəsaitlərinin hərəkəti planı;

- mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın planı;
- mühasibat balansının planı.

Cari maliyyə planı 1 il üçün tərtib olunur. Bu onunla izah olunur ki, bazar konyukturasının mövsümi tərəddüdləri əsasən 1 il ərzində baş verir. Eyni zamanda bu müddətin seçilməsi qanunvericiliyin tələbidir. İllik maliyyə planı rüblərə və ya aylara bölünür. Çünki hər hansı bir rüb ərzində pul vəsaitlərinə tələb kəskin dəyişilə bilər və bu da maliyyə resurslarının çatışmazlığına səbəb olar. Cari maliyyə planlaşdırılması prosesini pul vəsaitlərinin hərəkətinin illik planı misalında nəzərdən keçirmək olar. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin planı pul axınlarının daxilolma və xərclənmələrin rüblük məbləğini əks etdirir. Planın gəlirlər hissəsində olduğu kimi xərclər hissəsində də daxilolma və xərcləmələr 3 fəaliyyət növü üzrə əks etdirilmişdir. Onlar cari, investisiya və maliyyə fəaliyyətləridir.

Planın belə formasına əsasən müəssisə daxilolmaların reallığını, xərclərin əsaslı olmasını yoxlaya bilər və borc vəsaitlərinə tələbatın həqiqi həcmi müəyyənləşdirə bilər.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti planının belə tərtib olunması sayəsində planlaşdırma müəssisənin bütün pul vəsaitləri dövrüyyəsinə əhatə edir. Bu imkan verir ki, vəsaitlərin daxilolma və xərclənməsini təhlil edək və qiymətləndirək. Eyni zamanda vəsait defisiti yarandıqda mümkün maliyyələşmə üsulları haqqında qərar qəbul edək. Plan o halda tərtib olunmuş hesab olunur ki, onda defisitə örtülmə mənbələri qeyd edilsin. Pul vəsaitlərinin hərəkəti planının hazırlanması bir neçə mərhələləri əhatə edir. Birinci mərhələdə amortizasiya ayırmalarının plan məbləği hesablanır. Bunun üçün əsas fondların orta illik balans dəyərindən və amortizasiya normalarından istifadə olunur. İkinci mərhələdə normativlər əsasında xərclər sistemi tərtib olunur. Bura xammal və materiala çəkilən xərclər, əmək haqqı xərcləri və əlavə xərclər daxildir.

Növbəti mərhələdə məhsul satışından gəlirlər müəyyən olunur. Əsas kimi burada keçən ilki satışdan gəlir götürülür. Bunun məbləği cari ildə göstərilən dəyişikliklər nəticəsində dəyişir:

- müqayisə edilən məhsulun maya dəyəri;
- satılan məhsulun qiyməti;
- alınmış materialın və komplektləşdiricilərin qiyməti;

- əsas vəsaitlərin və kapital qoyuluşlarının qiymətləndirilməsi;
- əməyin ödənişi (inflyasiya ilə əlaqədar dəyişikliklər).

İllik maliyyə planının tərtibi mərhələsində müəssisənin məhsul buraxılışı ilə bazardakı tələb arasındakı əlaqə (uyğunluq) yaradılır. Marketing xidməti bu işdə böyük rol oynayır. Onun vasitəsilə «alıcının nomenklatur tələbləri» hazırlanır və müəssisə rəhbərliyinə təqdim olunur. Bəyənildikdən sonra istehsal şöbəsilə həmin məhsulların istehsalı üçün avadanlıqların, ixtisaslı işçilərin, xammal və materialların imkanları müzakirə edilir. Planın işlənilib hazırlanılması üçün zəruri şərt istehsal həcmi ilə satış həcmi üçün proqnozunu balanslaşdırılmasıdır.

İllik maliyyə planı üzrə növbəti sənəd mənfəət və zərərlər haqqında hesabat planıdır. Bu növbəti il üçün mənfəət məbləğinin proqnozlarını dəqiqləşdirir.

Maliyyə planlaşdırılmasının son sənədi mühasibat balansının (ilin sonuna) tərtibidir ki, o da özündə planlaşdırılmış tədbirlər nəticəsində aktiv və passivlərdə olan dəyişiklikləri əks etdirir.

Müəssisənin faktiki gəlirlərinin hesablaşma hesabına daxil olmasına və nağd maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarət etmək məqsədi ilə cari dövrdə həyata keçirilən operativ planlaşdırma zəruridir. Bu onunla əlaqədardır ki, plan tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi müəssisə tərəfindən qazanılmış vəsaitlər hesabına aparılır və bu da maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi üzərində gündəlik səmərəli nəzarəti tələb edir. Operativ plan müəssisənin maliyyə uğurlarını təmin etmək üçün zəruridir. Operativ maliyyə planlaşdırılması ödəniş sisteminin tərtibi və icrasından, kassa planından və qısamüddətli kreditə tələbat hesabatından ibarətdir.

Müəssisələrdə maliyyə işinin ikinci başlıca istiqaməti operativ işdir. Maliyyə xidməti operativ işlər sahəsində bir çox məsələləri həll edir. Onlardan əsaslarını aşağıdakılar təşkil edir:

- Müəyyən olunmuş müddətə büdcəyə ödənişlərin aparılması, qısamüddətli və uzunmüddətli bank ssudalarına görə faizlərin ödənilməsi, işçilərə əmək haqqının verilməsi və başqa kassa əməliyyatları, yüklənmiş əmtəə-material dəyərlərinə, işə və xidmətə görə təchizatçının hesabına köçürülən ödəmələr;
- Plan xərclərinin maliyyələşdirilməsinin təmin olunması;
- Kreditlərin müqavilələr üzrə rəsmiləşdirilməsi;

- Gündəlik operativ uçotun aparılması;
- Vəsaitlərin daxil olması haqqında məlumatların hazırlanması, maliyyə planı göstəricilərinin və maliyyə nəticələri göstəricilərinin yerinə yetirilməsi barədə məlumatların hazırlanması.

Müəssisələrdə nəzarət-təhlil işinə böyük əhəmiyyət verilməlidir. Belə ki, onun səmərəliliyi bir çox cəhətdən maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərir. Müəssisələrin maliyyə xidməti göstərəcəyimiz fəaliyyətlər üzrə daima nəzarəti həyata keçirirlər. Bunlara maliyyə göstəricilərinin yerinə yetirilməsini, kassa və kredit planlarının, mənfəət və rentabellik üzrə planların yerinə yetirilməsinə nəzarəti, xüsusi və borc kapitalının təyinatı üzrə istifadə olunmasına nəzarəti misal göstərmək olar. Nəzarət - təhlil işinin həyata keçirilməsində mühasibatlıq böyük rol oynayır. Onunla birlikdə smetaların tərtibinin doğruluğu yoxlanılır, kapital qoyuluşlarının gəlirliliyi yoxlanılır, bütün formalı hesabatlar təhlil olunur və maliyyə - plan intizamına riayət olunmasına nəzarət edilir.

II Fəsil. Müasir dövrdə kommertiya əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə mexanizmi

2.1 Müəssisələrin əsas və dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi

Müəssisələrin istehsal (xidmət) sferasında bir ildən çox iştirak edən, dəyəri normativ sənədlərlə tənzimlənən, köhnədikcə öz dəyərini qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalarla hissə-hissə məhsulun (xidmətin) üzərinə keçirən, istehsal (xidmət) prosesində öz natural formasını saxlayan əmək vasitələri əsas vəsaitlər adlanır. Binalar, qurğular, ötürücü qurğular, maşınlar, avadanlıqlar, ölçü-tənzimləyici cihazlar, hesablama texnikası, nəqliyyat vasitələri, alətlər, istehsal-təsərrüfat inventarları və başqa vasitələr əsas vəsaitlərə aid edilir.

İcarəyə verilmiş binalar, qurğular, avadanlıqlar və digər əsas vəsaitlər üzrə başa çatdırılmış əsaslı məsrəflər icarəyə götürən tərəfindən faktiki xərclər məbləğində özünün əsas vəsaitlərinə daxil edilir (icarə müqaviləsində başqa şərtlər nəzərdə tutulmadıqda). Müəssisənin öz mülkiyyətində olan torpaq sahələri mühasibat uçotu və hesabatında onların alınmasına çəkilən faktiki xərclər üzrə əks etdirilir.

Müəssisənin əsas vəsaitləri mühasibat uçotu və hesabatında ilkin dəyəri ilə, yəni onların alınmasına, quraşdırılmasına və hazırlanmasına çəkilən faktiki xərclər məbləğində əks etdirilir. Öz mülkiyyətində olan torpaq sahələrindən başqa əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri onlar yenidən qiymətləndirildikdə, yenidən qurulduqda, onlarda yeni tikinti işləri aparıldıqda, onlara yeni avadanlıqlar quraşdırıldıqda və onların müvafiq obyektləri qismən ləğv edildikdə dəyişdirilə bilər.

Öz mülkiyyətində olan torpaq sahələrindən başqa müəssisənin əsas vəsaitlərinin dəyərini istismar müddəti ərzində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalarla köhnəlmə (amortizasiya) hesablanıb istehsal xərclərinə daxil edilir. Tam amortizasiya olunmuş əsas vəsaitlərə köhnəlmə hesablanmır. Əsas vəsaitlərin yığılmış köhnəlmə məbləği uçot və hesabatlarda ayrıca əks etdirilir.

Əsas vəsaitlərin satışı və sair xaric olması hallarında bu əməliyyatlar üzrə gəlir, yaxud zərər müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə aid edilir.

Aşağıdakılar əsas vəsaitlərə aid edilməyərək müəssisələrdə dövriyyədəki vəsaitlərin, idarələrdə isə azqiymətli əşyaların və digər sərvətlərin tərkibində uçota alınirlar:

- dəyəindən asılı olmayaraq xidmət müddəti bir ildən az olan əşyalar;
- istehsal (xidmət) prosesində bir dəfə iştirak edən, öz dəyərini tamamilə məhsulun (xidmətin) dəyərinə keçirən və bu prosesdə natural formasını saxlamayan sərvətlər;
- dəyərindən və xidmət müddətindən asılı olmayaraq əsas vəsait sayılan kənd təsərrüfatı maşınlarından, alətlərindən, mexanikləşdirilmiş tikinti alətlərindən, işçi və məhsuldar heyvanlardan başqa xidmət müddətindən asılı olmayaraq vahidinin və dəstinin dəyəri müvafiq normativ sənədlərlə müəyyənləşdirilmiş əsas vəsaitlərin dəyərini minimum həddindən aşağı olan əmək əşyaları.

Bundan başqa müəssisələrdə qeyri-maddi aktivlər adlanan vəsaitlər də mövcuddur. Müəssisənin qeyri-maddi aktivlərinə təsərrüfat fəaliyyətində uzun müddət istifadə edilən, gəlir gətirən torpaq sahələrindən, təbii ehtiyatlardan (sərvətdən) istifadə hüquqları, patentlər, lisenziyalar, ticarət markaları, əmtəə nişanları və s. aiddir. Qeyri-maddi aktivlər uçot və hesabatda onların alınmasına və planlı məqsədlərə işlənməsi üçün düzəldilib yararlı hala salınmasına çəkilən xərclərlə (ilkin dəyərilə) əks etdirilir və istifadə edildikcə onların dəyəri istismar müddətindən asılı olaraq müəssisə tərəfindən müəyyən edilmiş xüsusi köhnəlmə normaları əsasında hər ay (bərabər miqdarda) köhnəlmə hesablanaraq, məhsulun (xidmətin) dəyərinə, tədavül xərclərinə silinməklə ödənilir. Faydalı istifadə müddətini müəyyən etmək mümkün olmayan qeyri-maddi aktivlər üzrə köhnəlmə normaları 10 il müddətinə (müəssisənin fəaliyyət müddətindən çox olmayaraq) müəyyən edilir. Qeyri-maddi aktivlərin köhnəlməsi uçot və hesabatda ayrıca əks etdirilir.

Əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsi.

Əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsi ilkin və ya inventar, bərpa və ya dəyişiklik, qalıq, bazar və ya qiymətləndirmə, ləğvetmə dəyəri ilə həyata keçirilir. Bu formaların hər biri müəyyən maliyyə münasibətlərini əks etdirir və müxtəlif metodlarla tənzimlənir. Əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsində əsas rolu tikintisi

bitmiş obyektlərin ilkin (inventar) dəyərinin müəyyənləşdirilməsi oynayır. Bina və qurğuların inventar dəyərinə tikinti işlərinə çəkilən xərclər və buna aid olan başqa kapital xərcləri daxildir. Montaj işlərini tələb edən avadanlıqların inventar dəyəri avadanlığın əldə olunmasına çəkilən faktiki xərclərdən, tikinti və montaj işlərinə və birbaşa təyinatlı avadanlığın istismara verilməsi ilə bağlı olan başqa kapital qoyuluşlarına çəkilən xərclərdən ibarətdir. Montaj işlərini tələb etməyən avadanlıqların inventar dəyəri isə onların alış dəyərindən, təchizat xərclərindən və onların əldə olunmasına çəkilən xərclərdən ibarətdir. Obyektlərin tikintisindən ayrıca əldə olunan bina, qurğu, avadanlıq, nəqliyyat vasitələri və s. əsas vəsaitlərin inventar dəyərinə isə onların əldə olunmasına və hazır vəziyyətə gətirilməsinə çəkilən faktiki xərclər daxildir. Əsas vəsaitlərin inventar, ilkin dəyəri qiymətlərdə, vergilərdə, iş və xidmətlərin dəyərində baş verən dəyişikliyi əks etdirmir. Buna görə də onlar müəyyən tarixə təkrar istehsalın dəyəri məbləğində yenidən qiymətləndirilir. Əsas vəsaitlərin belə qiymətləndirilməsi bərpa dəyəri metodu ilə aparılır. Bərpaedici dəyər fondların əvəz olunması üçün tələb olunan xərclərin həcmi müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Bərpa dəyəri aşağıdakılarla müəyyən olunur:

- yeni bazar qiymətləri indeksi ilə;
- bərpa dəyəri müəyyənləşdirilən analogi məhsul növü üzrə;
- qiymət dəyişikliyinə iriləşdirilmiş əmsalları ilə.

Əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinin məqsədi əsas aktivlərin yeniləndirilməsi, əmlakın qiymətləndirilməsi üçün çıxış baza dəyərinin əsaslandırılması və köhnəlmənin hesablanması məqsədilə pul fondlarının formalaşdırılması üçün şəraitin yaradılmasıdır. Qeyri-maddi aktivlərin qiymətlilik səviyyəsi kimi qalıq dəyəri çıxış edir. O, ilkin dəyərindən köhnəlmə məbləğini çıxmaqla hesablanır.

Hazırda əsas vəsaitlərə köhnəlmə aşağıdakı üsullardan biri ilə hesablanır:

- xətti üsulla hesablama;
- azalan qalıq üsulu;
- obyektin faydalı istifadə müddətinə müvafiq məbləğdə dəyərinin silinməsi üsulu;

- istehsalın (işin) həcminə proporsional olaraq dəyərin silinməsi üsulu.

Tətbiq olunan üsuldan asılı olmayaraq, əsas vəsaitlərə amortizasiya ayırmaları ay ərzində illik məbləğin 1/12-i məbləğində hesablanılır. Amortizasiya hesablamaları 1-ci aydan başlayaraq, obyektin dəyərini tam örtənədək və ya başqa sözlə tam silinənədək davam edir. Amortizasiya ayırmaları hesabına köhnəlmə məbləği toplanılır ki, bu da əsas vəsaitlərin təkrar istehsalının maliyyələşdirilməsinə imkan verir.

Əsas vəsaitlər təkrar istehsal prosesində müxtəlif rol oynayan aktiv və passiv hissələrə ayrılır ki, onların nisbəti təsərrüfat sahəsindən və müəssisənin fəaliyyət növündən asılıdır. Passiv hissə əsasən tikiş, yeyinti (ət, süd), tikinti materialları və yanacaq sənayesində üstünlük təşkil edir. Aktiv hissənin nisbətən böyük xüsusi çəkisi toxuculuq və balıq sənayesində, kimya və neft-kimya sənayesində, elektroenergetika və maşınqayırma kompleksində müşahidə olunur. Əsasən bu maşın və avadanlıqların, hesablama texnikasının payı cəmi bir neçə faiz təşkil edir. Eyni sənaye sahəsinə aid olan müəssisələrdə əsas vəsaitlərin strukturunun müqayisəsi onların texniki təchizatı və istehsal şəraiti barədə fikir yürütməyə əsas verir. Bu informasiya səhmdarlara kapital qoyuluşlarının daha səmərəli istiqamətlərini seçməyə imkan verir.

Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin fəaliyyəti onların müəyyən müddətdən sonra istifadədən çıxması səbəbindən məhdudlaşır ki, bu da onların yenilənməsini, dəyişdirilməsini, və ya modernizasiyasını zəruri edir. Əsas vəsaitlərin təkrar istehsalı kapital qoyuluşları formasında həyata keçirilir. Geniş təkrar istehsalın nəticələri sonrakı göstəricilərlə qiymətləndirilir: müəyyən dövr ərzində əsas vəsaitlərin artımı, artım əmsalı, istehsaldan çıxma əmsalı, yenilənmə əmsalı. Daxilolmaların istehsaldan çıxılmalardan artıqlığı əsas vəsaitlərin artımını təmin edir. Əsas vəsaitlərin yenilənmə sürəti investisiyaların aktivliyi və istehsaldan çıxılmalar ilə müəyyən olunur. Əsas vəsaitlərin istehsaldan çıxarılmasının əsas səbəbi aşağıdakılar ola bilər:

- tam köhnəlmə və ya istismara yararsızlığı;
- əsas vəsaitlərin satışı;
- əsas vəsaitlərin icarəyə verilməsi;

- başqa kommersiya təşkilatının nizamnamə kapitalına iştirak payı kimi qoyulması;
- əsas vəsaitlərin əvəzsiz verilməsi.

İstehsaldan çıxarılmaq üzrə olan əsas vəsaitlərin vaxtında satışı onların yenilənməsi prosesini sürətləndirməyə, əldə olunmuş mənfəət hesabına yenilərinin alınmasına və geniş təkrar istehsalı stimullaşdırmağa imkan verir.

Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi prosesinin idarə olunmasında fond verimi, fond tutumu, rentabellik və fondlarla silahlanma kimi göstəricilərdən istifadə olunur. Onlar aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{Fond verimi} = \frac{\text{Məhsul, iş və xidmət satışından daxilolmalar}}{\text{Təhlil olunan dövrdə əsas fondların orta dəyəri}}$$

$$\text{Fond tutumu} = \frac{\text{Əsas fondların orta dəyəri}}{\text{Məhsul, iş və xidmət satışından daxilolmalar}}$$

$$\text{Rentabellik} = \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Əsas fondların orta dəyəri}}$$

$$\text{Fondlarla silahlanma} = \frac{\text{Əsas fondların orta dəyəri}}{\text{İşçilərin orta sayı}}$$

Əsas fondların hərəkəti və tərkibi hesabatlarda balans modeli ilə verilir:

$$İ_0 + D - S = İ_s$$

İ₀ – ilin əvvəlinə mövcud olan;

D – hesabat ilində daxilolma, o cümlədən fəaliyyətə yeni əsas vəsaitlərin daxil olması;

S – hesabat ilində silinmə;

İ_s – ilin sonuna əsas vəsaitlər.

Əsas vəsaitlərin maliyyələşdirmə mənbələri isə aşağıdakılardır:

- Xüsusi vəsaitlər (Amortizasiya ayırmaları);

- Borc vəsaitləri (Uzunmüddətli kreditlər);
- Cəlb edilmiş vəsaitlər (Səhm, istiqraz, veksəl və s. maliyyə alətləri).

Dövriyyə vəsaitləri müəssisənin əmlakının mühüm tərkib hissəsi hesab olunur. Onların vəziyyəti və səmərəli istifadə olunması müəssisənin uğurlu fəaliyyətinin başlıca şərtlərindən biridir. Bazar münasibətlərinin inkişafı onların təşkilinin yeni şərtlərini müəyyənləşdirir. Yüksək inflyasiya və başqa böhran halları müəssisəni məcbur edir ki, özünün dövriyyə vəsaitlərinə münasibətdə siyasətini dəyişsin, yeni tamamlama mənbələri axtarsın və onlardan səmərəli istifadə problemlərini öyrənsin.

İstehsalın fasiləsizliyinin zəruri şərti onun maddi əsasının – istehsal vasitələrinin müntəzəm yeniləndirilməsidir. Bu da öz növbəsində istehsal vasitələrinin özünün onların dövriyyəsi formasında baş verən fasiləsiz hərəkəti ilə izah olunur.

Dövriyyə fondları ardıcıl olaraq pul, istehsal və əmtəə formasını alır ki, bu da onların istehsal fondlarına və tədavül fondlarına ayrılmasına şərait yaradır.

İstehsal fondlarının maddi daşıyıcıları istehsal vasitələri hesab olunurlar. Onlar da əmək alətlərinə və əmək vasitələrinə ayrılırlar. Hazır məhsul, pul vəsaitləri və hesablaşmalarda olan vəsaitlər tədavül fondlarını yaradırlar.

Müəssisədə fondların dövrəni pul vəsaitlərinin, xammalın, materialların, yanacaqın və başqa istehsal vasitələrinin əldə olunmasına avans olunması ilə başlayır. Bu dövrənin birinci mərhələsidir. Bunun nəticəsində pul vəsaitləri istehsal ehtiyatları formasını alır və bu da tədavül sferasından istehsal sferasına keçidi əks etdirir. Bu mərhələdə dəyər xərclənmir, avans olunur və dövrə bitdikdən sonra o qayıdır. Birinci mərhələnin bitməsi ilə əmtəə tədavülü kəsilir, vəsaitlərin dövrəni işə davam edir.

Dövrənin ikinci mərhələsi istehsal prosesində baş verir. Burada işçi qüvvəsi istehsal vasitələrini istehlak edərək yeni məhsul yaradır. Avans olunmuş vəsaitlər yenidən öz formasını dəyişir – istehsaldan əmtəə formasına keçir.

Dövrənin üçüncü mərhələsi hazır məhsul (iş, xidmət) istehsalının reallaşdırılması (satışı) və pul vəsaitlərinin əldə olunmasından ibarətdir. Bu mərhələdə dövriyyə vəsaitləri yenidən istehsal sferasından tədavül sferasına keçir.

Başqa sözlə dəyərin əmtəə forması bu mərhələdə pul formasına keçir. Məhsulun (iş, xidmət) istehsalına və satışına çəkilən xərclərlə istehsal olunmuş məhsulun satışından əldə olunan pul vəsaitlərinin məbləğləri arasında fərq müəssisənin pul yığımlarını formalaşdırır.

Bir dövriyyəni bitirərək dövriyyə vəsaitləri yeni bir dövriyyəyə daxil olur və bununla onların fasiləsiz dövrünü baş verir. Məhz dövriyyə vəsaitlərinin daimi hərəkəti kəsilməz istehsal və tədavül prosesinin əsası hesab olunur.

Dövriyyə vəsaitlərinin təşkili onların səmərəliliyinin artırılması problemlərinin həllində başlıca rol oynayır. Bura daxildir:

- dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi və strukturunun müəyyənləşdirilməsi;
- müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatının müəyyənləşdirilməsi;
- dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırma mənbələrinin müəyyən olunması;
- dövriyyə vəsaitlərini idarə etmə və onlarla manevr etmək;
- dövriyyə vəsaitlərinin mühafizəsinə və səmərəli istifadə olunmasına cavabdeh olmaq.

Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi dedikdə onun hansı istehsal və tədavül fondlarından ibarət olduğu başa düşülür. Bura daxildir:

- əmtəə-material ehtiyatları;
- debitor borcu;
- hesablaşmalarda olan pul;
- pul vəsaitləri.

Müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi aşağıdakı kimidir:

№	Dövriyyə vəsaitləri		
1.	İstehsal ehtiyatları		
2.	Bitməmiş istehsal		
3.	Gələcək dövrün xərcləri		
4.	Hazır məhsul və təkrar satış üçün mallar		
5.	Yüklənmiş mallar		
6.	Sair ehtiyatlar		
7.	Debitor borcu		

8.	Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları		
	Pul vəsaitləri, o cümlədən		
9.	Hesablaşma hesabında		
10.	Valyuta hesabında		
11.	Sair dövriyyə vəsaitləri		

Dövriyyə vəsaitlərinin strukturu dedikdə isə istehsal və tədavül fondlarının ayrı-ayrı elementlərinin nisbəti başa düşülür, daha doğrusu hər bir elementin dövriyyə vəsaitlərinin ümumi məbləğində payını göstərir.

Dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi prosesində onların dəyərəcə qiymətləndirilməsi həlledici rol oynayır. O, xərclərin müəyyənləşdirilməsi, maliyyə nəticələrinin formalaşdırılması və məhsula, işə və ya xidmətə qiymət qoyulmasında baza rolunu oynayır. Burada əsas yeri əmtəə-material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi tutur ki, bu ehtiyatlar da aşağıdakı metodlardan biri ilə qiymətləndirilir:

- cari qiymətlər üzrə;
- material resurslarının faktiki alış qiymətləri ilə;
- alışların orta faktiki qiyməti ilə.

Cari qiymətlər üzrə qiymətləndirmə zamanı istehsala daxil olan ehtiyatlar onların son alışının faktiki maya dəyəri ilə, dövrün sonuna ehtiyat qalıqları isə ilk alışın faktiki maya dəyəri ilə qiymətləndirilir. Bu metoda beynəlxalq praktikada LİFO metodu deyilir.

Faktiki alış qiymətləri ilə qiymətləndirmə zamanı satılmış məhsulun maya dəyərində ilk alışın maya dəyəri əks olunur. Dövrün sonuna qalmış ehtiyatlar isə son alışın faktiki maya dəyəri ilə qiymətləndirilir. Dünya praktikasında bu metoda FİFO metodu deyilir.

Alışların orta faktiki qiymətləri ilə qiymətləndirmə orta çəkili qiymətin müəyyən olunmasını tələb edir. Bunun üçün eynicinsli material ehtiyatlarının ümumi dəyəri ehtiyat vahidinin uçotda əks olunmuş sayına bölünməlidir. Bu əvvəlkilərə nisbətən sadə qiymətləndirmə üsuludur.

Dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- xüsusi vəsaitlər;
- borc vəsaitləri (qısamüddətli kreditlər);
- cəlb olunmuş vəsaitlər.

Xüsusi vəsaitlər fondların dövründə mühüm rol oynayır. Kommersiya prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələr işin rentabelli getməsi və qəbul olunan qərarlara cavabdehlik daşımaqdan ötrü müəyyən əmlak və operativ müstəqilliyə malik olmalıdırlar.

Borc vəsaitləri özündə dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi üçün qısamüddətli kreditləri əks etdirir. Bu kreditlərin cəlb edilməsinin məqsədi mövsümi istehsal prosesi ilə əlaqədar olaraq mövsümi xammal-material ehtiyatlarının yaradılması, dövriyyə vəsaitlərinin müvəqqəti çatışmamazlığının aradan qaldırılması, hesablaşmaların həyata keçirilməsi kimi işləri yerinə yetirməkdir.

Hazırkı dövrdə maliyyə bazarlarının inkişafı müəssisələr üçün cəlb olunmuş vəsaitlər kimi yeni maliyyələşdirmə mənbəyi açmışdır. Cəlb olunmuş vəsaitlər maliyyə alətləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Həmin maliyyə alətlərinə səhmlər, istiqrazlar, veksellər və s. qiymətli kağızlar daxildir.

2.2 Müəssisələrdə pul tədavülünün və hesablaşmaların təşkili istiqamətləri

Müəssisələr təsərrüfat fəaliyyəti zamanı istər müəssisə daxilində istərsə də ondan kənarında hesablaşmalar aparmaq məcburiyyətindədirlər. Müəssisələrdə hesablaşmalar əsasən nağd və nağdsız qaydada həyata keçirilir. Müəssisələr arasında aparılan hesablaşmaların böyük əksəriyyəti nağdsız qaydada vəsaitlərin ödəyicinin hesabından silinib, ödəniş alanın hesabına daxil edilməsi eləcə də qarşılıqlı tələblərin zaçotu əsasında aparılır. Müəssisə özünün pul vəsaitlərini bank hesablarında saxlayır. Ona çatmalı olan vəsaitlər həmin hesaba daxil olur və öhdəliklər üzrə ödənişlər oradan aparılır. Nağdsız hesablaşmalar nağd hesablaşmalara nisbətən tədavül xərclərini azaldır. Bundan başqa nağdsız hesablaşmalar zamanı müəssisələrin və bütövlükdə maliyyə-kredit sisteminin müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri bank sistemində cəmləşir ki, onlar da müxtəlif məqsədlər üçün xüsusilə müəssisələrin kreditləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Nağdsız hesablaşmaların aparılması zamanı müəssisənin tədiyyə qabiliyyətliliyi səviyyəsi aşkar olunur ki, bu da onların işinin nə dərəcədə səmərəli və rentabelli olmasını, maliyyə vəziyyətinin sabitliyi dərəcəsini göstərir. Beləliklə, nağdsız hesablaşmalar müəssisənin işinin səmərəlilik göstəricisidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstərici birincisi bank sisteminin səmərəliliyindən, ikincisi isə alıcıların ödəniş qabiliyyətliliyindən asılıdır. Nağdsız hesablaşmalar əmtəə dövriyyəsinin ilk və son mərhələsində meydana çıxmaqla təkrar istehsalın fasiləsizliyinin təmin olunmasında iştirak edir, dövriyyə vəsaitlərinin dövranının sürətlənməsində böyük rol oynayır. Məhz bu baxımdan nağdsız hesablaşmaların kəsilməzliyi, sürətli həyata keçirilməsi zəruridir.

Nağdsız hesablaşmalar ayrı-ayrı şəraitlərdə onların tətbiqinin səmərəliliyi, ödəyicilərin ödəniş intizamsızlığı və sair səbəblərdən asılı olaraq müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Hazırkı şəraitdə alıcı ilə satıcı istənilən hesablaşma formasını seçə bilər və bu onlar arasında müqavilə ilə rəsmiləşdirilməlidir. Orada nağdsız hesablaşmaların səmərəliliyinin başlıca tələbi: məhsulun daxil olması anından başlayaraq həyata keçirilməsi müəyyən olunmalıdır. Bu tələbdən irəli gələrək nağdsız hesablaşmaların təşkilinin 3 prinsipini qeyd etmək olar.

Satıcı və alıcı banklarının yerləşməsindən asılı olaraq hesablaşmaların şəhərdaxili və şəhərlərarası kimi növlərə ayrılması. Şəhərlərarası hesablaşmalarda inkasso və akkreditiv, şəhərdaxili hesablaşmalarda isə hesablaşma çekləri və ödəniş tapşırıqları ilə əməliyyatların aparılması daha effektivdir.

Ödəniş yerindən asılı olaraq şəhərlərarası hesablaşmaların sonrakı növləri ayrılır: inkasso – alıcı bankından ödəniş və akkreditiv – satıcı bankında ödəniş kimi formalar ödəyiciyə inam səviyyəsindən asılı olaraq ayrılmışdır.

Ödənişin təşkili üsulundan asılı olaraq ödəniş ya tam məbləğdə, ya da hissə-hissə yəni onlar arasında qaşılıqlı tələblərin saldosu məbləğində həyata keçirilir.

Nağdsız hesablaşmaların mexanizmi.

Hesablaşma mexanizmi – müəssisələrdə, təşkilatlarda və banklarda pul hesablaşmalarının həyata keçirilməsi prosesində yaranmış maliyyə münasibətlərinin idarə olunması sistemidir. Bura həm nağd, həm də nağdsız hesablaşmaların aparılma mexanizmi daxildir.

Nağdsız hesablaşmaların hesablaşma mexanizmi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- Məhsulun alıcıya çatdırılması ilə ödənişin həyata keçirilməsi anının maksimum yaxınlaşdırılması;
- Ödənişlərin vaxtında həyata keçirilməsi və ödənişi gecikdirən müəssisələrə və hesablaşma qaydalarını pozan banklara qarşı cərimə və sanksiya tədbirlərinin vaxtında həyata keçirilməsi;
- Ödəniş alıcının nəzarəti altında həyata keçirilməlidir, onun tamlığı və vaxtında həyata keçirilməsinə isə satıcı tərəfin nəzarəti olmalıdır. Banklar müqavilə və ödəniş intizamına riayət olunmasına mütləq nəzarət etməlidir;
- Hesablaşma mexanizmi imkan verməlidir ki, ödəniş nəinki alıcıya mal çatdırılan an həyata keçirilsin, həmçinin kommersiya krediti əsasında daha doğrusu ödənişin müəyyən müddətdən sonra həyata keçirilməsi də mümkün olsun;
- Qabaqcadan ödəniş minimal səviyyədə olmalıdır, belə ki, onun bir sıra neqativ tərəfləri vardır;

- Müəssisənin öz hesabında olan vəsaitlərə sərəncam vermək hüququ olmalıdır.

Nağdsız hesablaşmalarda istifadə olunan hesablaşma sənədləri isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- ödəniş tapşırığı;
- hesablaşma çeki;
- akkreditiv;
- ödəniş tələbnamə tapşırığı;
- hesabların reyestri;
- çeklərin reyestri;
- inkasso tapşırığı – müəssisənin hesabından vəsaitlərin mübahisəsiz silinməsi ilə əlaqədar sənəddir. Dünya praktikasında inkasso tapşırığı zamanı banka veksəl təqdim olunur;
- Avizo – bir bankın digərinə hər hansı bir əməliyyatın (vəsaitlərin köçürülməsi, vəsait qalıqları, çekin təqdim olunması) yerinə yetirilməsi barədə verdiyi məlumatdır.

Müəssisələr arasında hesablaşmalar həm də banklar arasında hesablaşmaların necə təşkil olunmasından asılıdır. Banklararası hesablaşmalar iki üsulla təşkil oluna bilər:

- Milli Bankın hesablaşma kassa mərkəzləri vasitəsilə;
- Kommersiya banklarının müxbir hesablaşma sistemi vasitəsilə.

Müəssisə üçün bankın düzgün və səmərəli seçilməsi olduqca vacibdir. Bundan nəinki bank xidmətləri xərcləri həm də müəssisənin nağdsız hesablaşmalarının effektivliyi, onun kreditləşdirilməsi, bank xidmətlərinin həcmi və nəhayət bankın müflisləşməsi ilə bağlı itkilər üzrə təminat asılıdır. Bundan başqa müəssisə bank seçərkən onun sığorta şirkətləri ilə münasibətlərinə üstünlük verilir. Müəssisə kommersiya banklarının fəaliyyətində aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- Hesablaşma hesabının açılma şərtləri və yerinə yetirilən əməliyyatların dəyəri;
- Həmin bankda kassa xidmətinin olması və onun dəyəri;
- Ehtiyat fondunun mövcudluğu və onun həcmi;
- Faiz dərəcələri və kredit şərtləri;
- Bankın investisiya imkanları;
- Başqa banklarda müxbir hesabının olması və nağdsız hesablaşmaların keçirilmə sürəti;
- Bankın nüfuzu;
- Göstərilən bank xidmətlərinin sayı və s.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən müəssisələr öz pul vəsaitlərini bank hesablarında saxlamalıdırlar. Müəssisələr aşağıdakı hesab növləri açə bilərlər:

- Hesablaşma hesabı;
- Cari hesab;
- Valyuta hesabı;
- Depozit hesabı və s.

Müəssisənin bankla əlaqəsi hesablaşma hesabının açılması ilə başlanır. Müəssisənin hesablaşma hesabından ödənişlərinin ardıcılığı isə aşağıdakı kimidir:

1. Əmək haqqlarının ödənilməsi və büdcəyə ödənişlər;
2. Təchizatçılarla hesablaşmalar;
3. Müəssisənin vəsaitlərinin kapital qoyuluşlarına yönəldilməsi;
4. Bankın kreditlərinin ödənilməsi;
5. Sair başqa ödənişlər.

Artıq qeyd olunduğu kimi hesablaşma formasının seçilməsi satıcı ilə alıcı arasında müqavilə ilə müəyyən olunur. Hesablaşma formasının seçilməsinə təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

- Ölkədə iqtisadi vəziyyət, inflyasiya səviyyəsi;

- Təchizatçı və alıcı arasında əlaqələrin xarakteri (daimi və müvəqqəti);
- Alıcı və təchizatçının maliyyə vəziyyəti və nüfuzu;
- Ödənişin xarakteri və s.

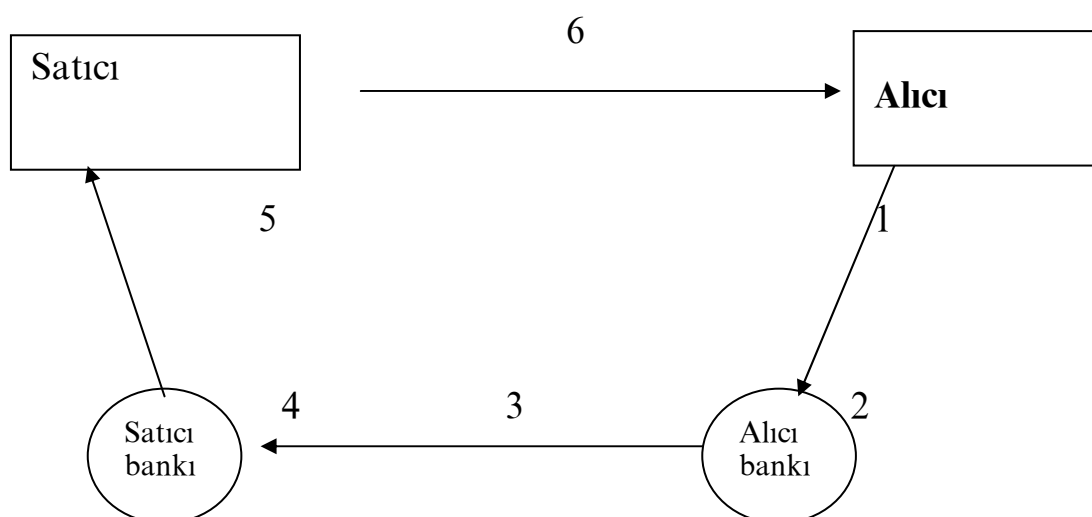
Dünya praktikasında olduğu kimi Azərbaycanda da hesablaşmalar əsasən sənədli qaydada aparılır. Hesablaşma sənədlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Ödəniş sənədləri (tapşırıqlar, tələbnamə- tapşırıqları, reyestrlər);
- Maliyyə sənədləri (veksellər, çeklər);
- Kommersiya sənədləri (hesab-faktura);
- Nəqliyyat sənədləri.

Ödəniş tapşırıqları ilə hesablaşmalar.

Ödəniş tapşırığı – müəssisənin ona xidmət edən banka müəyyən məbləğdə vəsaitin onun hesabından ödənilməsi barədə verdiyi tapşırıqdır. Azərbaycanda ödəniş tapşırıqları 3 iş günü müddətində etibarlıdır. Əgər bankla hesab sahibi arasında müqavilədə başqa şərt nəzərdə tutulmayıbsa, bank tərəfindən ödəniş tapşırığı yalnız müəssisənin hesabında vəsait olduqda qəbul olunur.

Ödəniş tapşırığı ilə hesablaşmaların sxemi

1 – ödəniş tapşırığının yazılması və onun banka təqdim olunması; 2 – ödəyicinin hesabından vəsaitin silinməsi; 3 – pulun satıcı bankına köçürülməsi; 4 – pulun satıcının hesabına köçürülməsi; 5 – satıcıya pulun daxil olması barədə məlumat verilməsi, 6 – malın yüklənməsi və göndərilməsi.

Ödəniş tapşırıqları hesabına aşağıdakı ödənişlər həyata keçirilir:

- Mal və xidmətlərin qabaqcadan ödənişi;
- Alınmış mal və xidmətlərin ödənişi;
- Kreditor borcunun ödənilməsi;
- Büdcəyə vergilərin və büdcədən kənar fondlara ödənişlərin həyata keçirilməsi;
- Bank kreditlərinin ödənilməsi;
- Başqa ödənişlər.

Akkreditivlərlə hesablaşmalar.

Akkreditiv alıcı bankının kənar şəhərli satıcı bankına alıcının akkreditiv ərizəsində nəzərdə tutulan şərtlərlə yüklənmiş mal və ya göstərilmiş xidmətlərə görə mal-nəqliyyat sənədlərinin ödənilməsini həyata keçirmək üçün verdiyi tapşırıqdır.

Çeklərlə hesablaşmalar.

Nağd hesablaşmalarda istifadə olunan pul çeklərindən fərqli olaraq nağdsız hesablaşmalarda hesablaşma çeklərindən istifadə olunur.

Hesablaşma çeki – bu çek sahibinin onun hesabında olan müəyyən məbləğdə vəsaitin silinib çek alanın hesabına köçürülməsi ilə bağlı öz bankına verdiyi yazılı sərəncamdır. Hesablaşma çekləri yalnız hüquqi şəxslər tərəfindən istifadə olunur. Ödənişin təminatlılığı məqsədilə çek verən tərəfindən bankda müəyyən məbləğdə vəsait ayrılmalıdır. Belə təminat kimi: çekverən tərəfindən vəsaitin ayrıca hesabda deponent olunması, çekverənin hesablaşma hesabında olan vəsaitin bank tərəfindən təminat verilən həddləri daxilində olan məbləği və s. ola bilər. Müəssisə çekin alınması üçün banka ərizə və vəsaitin deponent olunması üçün ödəniş tapşırığını təqdim edir. Çeklə yanaşı bank müştəriyə identifikasiya (eyniləşdirmə) kartı verir. Çekin üz tərəfində bankın adı, onun yerləşdiyi yer, müəssisə və onun hesabı, eləcə də imzası qeyd olunur. Çekin əks tərəfində bank aşağıda göstərəcəyimiz şərtlərlə çekin ödənişinə təminat verir:

- Çek onun arxa tərəfində qeyd olunmuş məbləğdən artıq məbləğdə yazıla bilməz;
- Çekverənin imzası çek kartoçkasında qeyd olunmuş imza nümunəsinə uyğun gəlməlidir;

- Çekverənin çekdə göstərilən hesab nömrəsi çek kartoçkasında göstərilən hesab nömrəsinə müvafiq olmalıdır;
- Çek onun yazıldığı tam məbləğdə ödənilməlidir.

Ödəniş tələbnamə tapşırıqları ilə hesablaşmalar.

Ödəniş tələbnamə tapşırıqları satıcının alıcıya onun bankına göndərilmiş hesablaşma və mal göndəriş sənədlərinin dəyərinin ödənilməsi üçün verdiyi tapşırıqdır. Satıcı tərəfindən yazılan bu hesablaşma sənədi onun tərəfindən birbaşa ödəyici bankına göndərilir. Bu bank ödəniş tələbnamə tapşırığını ödəyiciyə göndərərək göndəriş sənədlərini isə özündə o vaxtadək saxlayır ki, ödəyici ödənişi həyata keçirsin.

Ödəyicinin ödəniş tələbnamə tapşırığının ödənişini hissə-hissə həyata keçirmək və ya ödəməkdən imtina etmək hüququ vardır. Ödənişə razılıq zamanı o sənədi iki imza ilə və möhürlə təsdiqləyir və özünün hesablaşma hesabında vəsait olduqda həmin sənədi ona göndəriş sənədlərini ötürən banka verir.

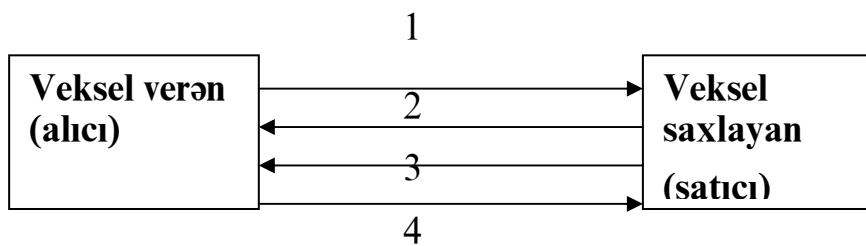
Ödənişdən tam imtina zamanı ödəyici tərəf banka imtina haqda məlumat verir, bundan sonra ödəniş tələbnamə tapşırıqları və göndəriş sənədləri satıcıya qayıdır.

Kommersiya krediti.

Məhsul istehsalı, xidmət göstərilməsi və başqa növ kommersiya fəaliyyəti zamanı elə bir vəziyyət yarana bilər ki, maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı səbəbindən məhsul alıcısı satıcı ilə həmin anda hesablaşa bilmir. Bu zaman ödənişin təxirə salınması zəruriliyi daha doğrusu kommersiya krediti meydana çıxır. Satıcı əmtəyə görə ödənişi təxirə salır və alıcıdan pul deyil, borc şəhadətnaməsi və ödəniş öhdəliyi kimi veksəl alır. Kommersiya krediti – kreditin əmtəə formasıdır.

Satıcı müəssisə üçün kredit sazişi nəinki məhsul satışını sürətləndirir, həm də əlavə faiz gəliri gətirir. Müəssisə vekseli ya onun müddəti bitənədək saxlamaq, ya özünün təchizatçıları ilə hesablaşmaq, ya da onu banka təqdim etməklə vaxtından qabaq məbləği əldə etmək imkanına malik olur.

Sadə veksellə əməliyyatlar.

1 – alıcı satıcıya veksel verir; 2 – satıcı malı yükləyir; 3 – satıcı vekseli müəyyən olunmuş vaxt ərzində ödəmək şərti ilə təsdiq edir; 4 – alıcı alınmış malın dəyərini ödəyir, daha doğrusu vekseli bağlayır.

Müəssisənin nağd pul əməliyyatı.

Təşkilati-hüquqi forması və fəaliyyət sferasından asılı olaraq müəssisələr sərbəst pul vəsaitlərini banklarda saxlamalı və hesablaşmaların böyük əksəriyyətini nağdsız qaydada aparmalıdırlar.

Amma elə əməliyyatlar da vardır ki, onlar nağd pulun istifadəsini tələb edir. Öz işçi və qulluqçu heyətinə əmək haqlarının verilməsi, məzuniyyət xərcləri üçün vəsaitin verilməsi, fiziki şəxslərdən xammalın alınması və s. əməliyyatlar onlar sırasında vardır. Buna görə də hər bir müəssisənin nağd pul əməliyyatlarını həyata keçirməsi üçün kassası olmalıdır.

Nağd pulların kassa vasitəsilə hərəkəti kassa planı ilə rəsmiləşdirilir. Kassa planı rüb üçün tərtib olunur və həmin rüb başlamamışdan 55 gün qabaq müəssisəyə xidmət edən banka təqdim edilməlidir. O, bankdan lazım olan anda pulun alınmasına və onların istifadəsinə səmərəli nəzarət olunmasına kömək edir.

Planlaşdırma nağd pul dövriyyəsinin təşkilinin sonrakı prinsiplərinə əsaslanır: qənaətlilik, uçotun və təhlükəsizliyin təmin olunması, planlaşdırma və vəsaitlərin xərclənməsinin məqsədyönlülüğü. Bu prinsiplərə riayət olunması bir sıra şərtlərdən asılıdır: Birincisi, müəssisənin kassasında nağd pulun olması məhdudlaşdırılır. Bununla əlaqədar olaraq müəssisəyə xidmət edən bank nağd vəsaitlərin kassa qalığını müəyyənləşdirir. Limitdən artıq vəsait banka təhvil verilməlidir. Zərurət olduqda həmin limit dəyişdirilir.

İkincisi, nağd pulların qarşı-qarşıya daşınması aradan qaldırılır. Əgər müəssisə müntəzəm pul gəlirlərinə malikdirsə, bankla razılıq əsasında müəssisə daxilolmaların bir hissəsini xərc əməliyyatlarına yönəldə bilər.

Üçüncüsü, müəssisə və təşkilatların kassa intizamına riayət etmələri üçün güclü bank nəzarəti təşkil olunmalıdır.

Müəssisələr bankdan nağd pul vəsaitlərini çek vasitəsilə əldə edirlər. Kassaya nağd pulun daxil olması mədaxil kassa orderi, xaric olması isə məxaric kassa orderi ilə rəsmiləşdirilir.

2.3 Müəssisələrin investisiya siyasəti və onuun təşkili xüsusiyyətləri

İnvestisiyalar – sahibkarlıq və başqa fəaliyyət obyektlərinə mənfiyyət və sosial səmərəlilik əldə etmək üçün sərf olunan bütün əmlak növlərinin və intellektual dəyərlərin məcmusudur.

İnvestisiya fəaliyyəti – vətəndaşların, hüquqi şəxslərin və dövlətin investisiyaların reallaşdırılması üzrə praktiki fəaliyyətlərinin məcmusudur. İnvestisiyalar başlıca olaraq mənfiyyət əldə etmək məqsədi ilə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində həyata keçirilən uzunmüddətli kapital qoyuluşlarıdır.

İnvestisiya prosesi nəticələri gələcək zamanda əldə olunacaq bir prosesdir. Yəni investor tərəfindən investisiya olunan resurslar gələcəkdə mənfiyyət şəklində əldə olunmalıdır.

Dünya praktikasında investisiyaların 3 əsas formasını fərqləndirirlər:

1. Birbaşa və ya real investisiyalar;
2. Portfel və ya maliyyə investisiyaları;
3. Sənaye və ticarət korporasiyalarına, banklara və başqa maliyyə təsisatlarına verilən qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər və s. borc kapitalı formasında olan investisiyalar.

Birbaşa investisiyalar – investor korporasiya tərəfindən ya investisiya yönəldilən şirkətə tam sahib olmaqla, ya da onun üzərində faktiki nəzarətlə həyata keçirilir. Real investisiyalar – özəl firma və ya dövlət tərəfindən hər hansı bir məhsul istehsalına, ticarətə və ya xidmət sferasına yönəldilir.

Real investisiyalar iki müxtəlif komponentdən ibarətdir. Onlardan birincisi əsas kapitalla daha dəqiq desək istehsal avadanlıqlarının, maşın və mexanizmlərin, istehsal təyinatlı binaların əldə edilməsinə yönəldilən investisiyalardır. İkinci komponent isə – istehsal prosesi üçün zəruri olan əmtəə-material ehtiyatlarına yönəldilən investisiyalardır.

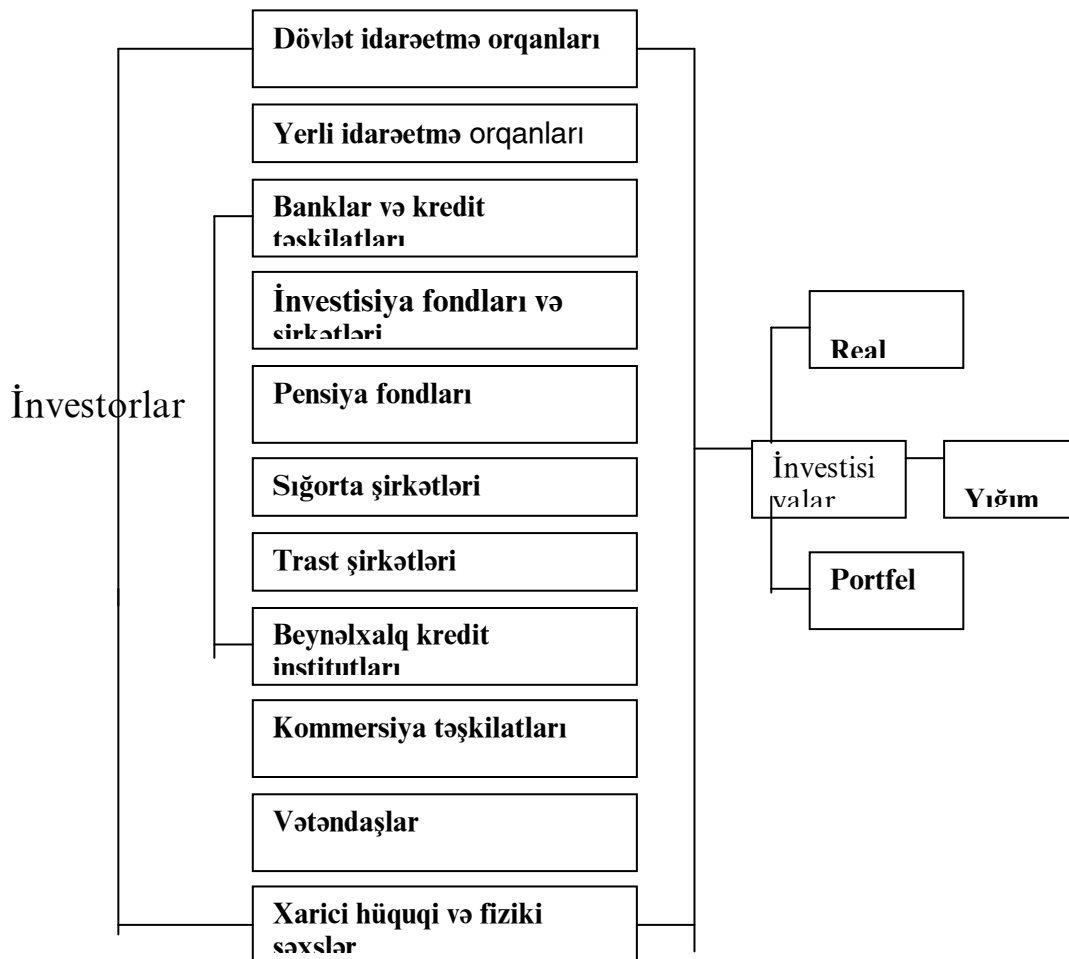
Aparıcı investorlar əsasən dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sayılır. Son 20 ildə xarici birbaşa investisiyalar içərisində ABŞ-nın payı 55%-dən 44%-dək azalmış, Qərbi Avropa və Yaponiyanın payı isə müvafiq olaraq 37%-dən 44%-dək və 1%-dən 10%-dək yüksəlmişdir (mənbələr – www.imf.org və www.bea.gov).

Portfel və ya maliyyə investisiyaları dedikdə – maliyyə institutlarına, daha doğrusu hər hansı firma və ya dövlətin səhmlərinə, istiqrazlarına və ya başqa qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşları başa düşülür. Xarici portfel investisiyaların vasitəçiləri kimi əsasən investisiya bankları çıxış edirlər. Bu investisiya növünün istiqamətinə, əsasən müxtəlif qiymətli kağızlar üzrə ödənilən faiz dərəcələri böyük təsir göstərir. Belə ki, ABŞ-da yüksək faiz dərəcələri çoxlu xarici investorları cəlb etmişdir.

Hazırda borc kapitalları bazarını 2 yerə ayırırlar:

1. Pul bazarı – qısamüddətli kreditlər bazarı (1 ilədək). Onların köməyi ilə korporasiyalar və banklar dövriyyə vəsaitlərinə olan müvəqqəti tələbatlarını tamamlayırlar.

2. Kapital bazarı – orta (1 ildən 3 ilədək) və uzunmüddətli (3 ildən yuxarı) kreditlər bazarı. Bu vəsaitlər başlıca olaraq əsas fondların alınmasına, uzunmüddətli layihələrə investisiya olunurlar.

Elm və texnikanın yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığı müasir dövrdə investisiyanın təyinatı baxımından yeni bir investisiya növü yaranmışdır. İntellektual investisiyalar adlandırılan bu investisiyalar kadrların hazırlanmasına, təcrübənin ötürülməsinə, lisenziyaların əldə edilməsinə, birgə elmi tədqiqatlara yönəldilən investisiyalardır.

İnvestisiyaların xarakterinə və xüsusi kapitalın təşkil formasına görə individual (fiziki şəxs), korporativ (müəssisə və təşkilat) və institusional (kollektiv) investorları fərqləndirmək olar.

İndividual investorların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar özlərinin kapitallarını birləşdirmirlər, investisiyaları bir-birindən asılı olmadan öz adından və öz vəsaitləri hesabına həyata keçirirlər.

Korporativ investorlar fəaliyyətlərini müvafiq müəssisə və ya firma adından onların xüsusi kapitalını və borc vəsaitlərini cəlb etməklə həyata keçirirlər. Korporativ investorların böyük əksəriyyəti maddi (birbaşa) investisiyalarla məşğul olurlar, qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşu onlar üçün tamalayıcı fəaliyyət növüdür.

İnstitusional investorlar isə öz kapitallarını müştərilərin və ya əmanətçilərin vəsaitləri hesabına formalaşdırır və onları əsasən qiymətli kağızlara investisiya edirlər. Onlar üçün maddi investisiya qoyuluşları tamalayıcı fəaliyyət hesab olunur.

Bazar iqtisadi münasibətləri formalaşdıqca investorların sayı artmaqda və investisiya fəaliyyəti genişlənməkdə davam edir. Onların içərisində mühüm yeri qeyri-dövlət investorları tutur ki, onlar da əsasən öz xüsusi və borc kapitallarını iqtisadiyyatın bu və ya digər sferalarına yönəldir və eləcə də müxtəlif maliyyə bazarlarında ayrı-ayrı əməliyyatlar aparırlar.

İnvestisiya fəaliyyətinin xüsusi formaları.

- Lizinq;
- Françayzinq.

Lizinq anlayışı altında bir təşkilatın (istifadəçinin-lizinq alanın) digərinə (lizinq şirkətinə) zəruri avadanlıqların alınması və onun istifadəsinə verilməsi üçün müraciəti başa düşülür.

Lizinq – sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olub, lizinq müqaviləsi əsasında icarəyəverənin (lizinq verənin) müəyyən olunmuş avadanlığı hər hansı bir satıcıdan əldə edərək, onu sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədilə müvəqqəti istifadə etmək üçün ödənişli əsəslarla icarədara (lizinq alana) təqdim edilməsi prosesindən ibarətdir.

Əsas vəsaitlərin qüvvədə olan təsnifatına aid edilən istənilən daşınar və daşınmaz əmlak (torpaq sahələrindən, sair təbii obyektlərdən, eləcə də bazarda sərbəst dövriyyəsi qadağan olunmuş obyektlərdən başqa) lizinq obyektinə ola bilər.

Lizinq müqaviləsinin fəaliyyət müddəti ərzində lizinqə təqdim olunan əmlak (büdcə vəsaitləri hesabına əldə olunan əmlak istisna olmaqla) lizinqə verənin (yəni lizinq şirkətinin) mülkiyyəti hesab olunur.

Lizinq əmlakının lizinqə verənin və ya lizinq alanın balansına daxil edilməsi şərtləri iki tərəf arasında bağlanmış lizinq müqaviləsi ilə müəyyən olunur.

Lizinq müqaviləsində əmlakın müddət bitəndən sonra və bitənədək lizinqə verən tərəfindən geri satın alınmasına baxıla bilər. Əgər müqavilədə başqa şərtlər nəzərdə tutulmayıbsa, lizinqə verən onu girov şəklində istifadə etmək hüququna malikdir. Yəni lizinq şirkəti bankdan kredit aldıqda və ya girovla müşayət olunan hər hansı əməliyyat apardıqda lizinq verdiyi əmlakı girov kimi təqdim etmək hüququna malikdir.

Lizinqə verən satıcıyı xəbərdar etməlidir ki, ondan alınan əmlak müəyyən şəxsə icarəyə təqdim edilmək üçün nəzərdə tutulub.

Lizinq üçün nəzərdə tutulan əmlak lizinq alana təchiz olunduğu andan ona satıcıya qarşı əmlakın keyfiyyətinə, onun tamlığına, təchizat müddətinə və onlar arasında bağlanmış alqı-satqı müqaviləsinin yerinə yetirilmədiyi digər hallara görə iddia qaldırmaq hüququ da keçir.

Lizinq alanın icarəyə götürdüyü əmlakı lizinqə verənin göstərdiyi sığorta şirkətində sığortalaması məcburidir. Yəni də əgər lizinq müqaviləsində başqa şərtlər nəzərdə tutulmayıbsa, lizinq əmlakı lizinq alana ötürüldüyü andan həmin əmlakın korlanması və məhvi ilə bağlı risk halları lizinq alana keçir.

Lizinq iştirakçılarının yerinə yetirdiyi şərtlərdən asılı olaraq onun müxtəlif növlərini ayırırlar. Amma onlar arasında dəqiq sərhəd ayırmaq çətinidir, çünki bu və ya başqa növün xüsusiyyətləri tərəflərin istəyindən asılı olaraq uyğun gələ bilər. Lizinqin əsas formaları aşağıdakılardır: maliyyə lizinqi və operativ lizinq.

Operativ lizinq avadanlığın əldə edilməsinin maliyyələşdirilməsi vasitəsi hesab olunmur. Bununla icarədar lizinq şirkətinin avadanlıqlarından qısamüddətli istifadə hüququ qazanır. Kapital xərclər bir qayda olaraq icarədarın ödədiyi icarə haqqları və aktivin son satışı ilə örtülür. İstismar və köhnəlmə riskini lizinq şirkəti daşıyır.

Avadanlıqların bank krediti hesabına əldə edilməsinə alternativ olan maliyyə lizinqi sahibkarların daha böyük marağını cəlb etmişdir. Maliyyə lizinqi adətən ilkin dəyərin tam qaytarılması ilə müşayiət olunan icarə hesab olunur. Belə ki, icarə müddəti ərzində icarədar tərəfindən ödənilən icarə haqqı avadanlığın tam amortizasiya dəyərini əhatə edir və üstəgəl bir qədər də mənfəət əldə edilir. İcarədar köhnəlməyə, istismar xərclərinə və aktivin sığortalanmasına görə məsuliyyət daşıyır. Bir qayda olaraq icarədar aktivi icarə müqaviləsinin sonunadək istifadə etmək hüququna malikdir.

Lizinqin üstünlükləri əsasən aşağıdakılarla şərtlənir:

1. Lizinq sahibkara kəskin maliyyə gərginliyi olmadan zəruri avadanlıqları əldə etməyə imkan verir;

2. Avadanlığın əldə olunması ilə əlaqədar bütün xərclər lizinq alan tərəfindən məhsulun, iş və ya xidmətin maya dəyərinə daxil edilir ki, bu da vergitutma bazasını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır;

3. Lizinq sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiqinə imkan verir. Bu da avadanlığın qalıq dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və lizinq müddəti bitdikdən sonra sahibkar onu xüsusi əsas vəsaitlər kimi balansına daxil edir.

4. İstehsalçı və təchizatçılarla danışıqları, alqı-satqı müqaviləsinin rəsmiləşdirilməsini lizinq şirkəti daşıyır ki, bu da vaxt və maddi məsrəfləri azaldır və s.

Françayzinq- (eləcə də franşizinq, gizətlı sahibkarlıq) bu davamlı işgüzar əməkdaşlığın bir forması olub, nəhəng korporasiyanın individual sahibkara və ya sahibkarlar qrupuna müəyyən məhdud ərazidə, müəyyən müddətə, şərtlərlə və müqavilə əsasında həmin şirkətin ticarət markası altında məhsul istehsal etməyə, ticarət etməyə və xidmətlər göstərməyə verdiyi lisenziya münasibətlərini nəzərdə tutur.

Françayzinqin əsas formaları əmtəə françayzinqi, istehsal françayzinqi, işgüzar françayzinq, korporativ françayzinq, subfrançayzinq və s. hesab olunur.

Əmtəə franşayzinqi – ticarət sferasında, hər hansı iri bir şirkətə məxsus əmtəə nişanı altında müəyyən məhdud ərazidə onların satışı ilə məşğul olmaq üçün verilən müstəsna hüquqdur.

İstehsal franşayzinqi – franşayzinq müqaviləsi çərçivəsində hər hansı bir şirkətə onun özünün xammal, material və texnologiyalarından istifadə etməklə, franşiza verən şirkətin əmtəə nişanı altında məhsul istehsal etməsi və onun satışı ilə məşğul olması üçün verilən franşayzinq müqaviləsi çərçivəsində baş verən münasibətlərdir.

İşgüzar franşayzinq – tərəflərin xidmət, təhsil və yüngül sənaye sahələrində franşiza verənin texnologiyasından, ona məxsus nou-xaudan, əmtəə nişanından və sahibkarlıq təcrübəsindən istifadə etməklə biznesin qurulması və inkişaf etdirilməsi sahəsində qarşılıqlı münasibətlərdir.

Korporativ franşayzinq - franşayzinq müqaviləsinin yeni forması olub, franşiza alanın ayrıca müəssisə ilə yox, franşiza müəssisələri şəbəkəsi ilə əməliyyatlar aparması prosesidir.

Subfranşayzinq – franşayzinq biznesinin təşkili forması olub, əsas franşizanı alan şirkətin müəyyən bir ərazidə digər şirkətlərə franşayzinq xidməti göstərmə hüququdur.

İnvestisiya siyasəti və ölkə qanunları ilə onun tənzimlənməsi.

İnvestisiya siyasəti – hər hansı bir ölkə və ya müəssisə miqyasında investisiyaların səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmiş və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaqdan ötrü investisiyaların idarə olunmasının optimal üsul və vasitələrinin məcmusudur.

İstər dövlət, istərsə də müəssisə miqyasında investisiya siyasəti investisiya üçün optimal maliyyələşdirmə mənbələrinin tapılmasından başlanır.

İnvestisiya fəaliyyəti aşağıdakı mənbələrdən maliyyələşdirilə bilər:

- investorun özünün maddi və intellektual sərvətləri, maliyyə vəsaiti və təsərrüfatdaxili ehtiyatları (mənfəət, amotizasiya ayırmaları, fiziki və hüquqi şəxslərin pul yığımları, əmanətləri və s.);

- investorun borc-maliyyə vəsaiti (bank və büdcə kreditləri, istiqrazlar və digər vəsaitlər);

- investorun cəlb edilmiş maliyyə vəsaiti (əmək kollektivinin, vətəndaşların, hüquqi şəxslərin payları və digər haqları, səhmlərin satışından əldə edilən vəsait);
- büdcədən və büdcədən kənar fondlardan investisiya məqsədli təxsisatlar;
- xarici investisiyalar ;
- müəssisələrin, təşkilatların və vətəndaşların əvəzsiz və xeyriyyə haqları, ianələri və s.

Ölkəmizdə investisiya fəaliyyətini tənzimləyən əsas qanunvericilik aktı «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunudur. Bu qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya fəaliyyətinin ümumi, sosial, iqtisadi və hüquqi şərtlərini müəyyənləşdirir. Qanun investisiyaların Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına intensiv cəlb olunmasına, ondan ölkənin sosial-iqtisadi bazasının, habelə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın və integrasiyanın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilmişdir və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investorların hüquqlarının bərabər müdafiəsinə təminat verir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində olan hər bir ölkədə investisiya idxalına yönəldilmiş investisiya siyasəti həyata keçirilməlidir. Bu ilk növbədə xarici investorlar üçün münbit investisiya mühitinin formalaşdırılmasından başlanır. Bu mühitin nə dərəcədə qanuniliyindən, şəffaflığından, təminatlılığından, siyasi risklərdən və bazar konyukturunun səviyyəsindən asılı olaraq xarici investorların investisiya fəaliyyətinə marağı da dəyişir. Xarici investorlar maliyyə yatırımları həyata keçirməzdən əvvəl mövcud ölkənin qanunvericiliyi ilə yaxından tanış olub, öz hüquq və vəzifələrini bilməlidirlər.

Ölkəyə investisiya axınlarının sürətləndirilməsi investisiyaların dövlət tərəfindən hər iki tərəfin maraqlarına uyğun olaraq tənzimlənməsini də tələb edir. İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi vahid iqtisadi, sosial siyasət yeridilməsi məqsədi ilə həyata keçirilir və aşağıdakı vasitələrlə aparılır:

- kredit və amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi yolu ilə.
- ayrı-ayrı region, sahə və istehsalatların inkişafı üçün subsidiya, subvensiya büdcə borclarının verilməsi;
- dövlət norma və standartlarının müəyyənləşdirilməsi;
- antiinhisar tədbirlərin görülməsi;

- mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi;
- qiymətqoyma siyasətinin həyata keçirilməsi;
- investisiya layihələrinin ekspertizasının keçirilməsi və s.

III Fəsil. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları

3.1 Müəssisələrdə mənfəətin formalaşdırılması və istifadəsi

Mənfəət müəssisənin formalaşmasının və fəaliyyətinin əsas məqsədi olub, həm də onun fəaliyyətinin nəticəsi hesab edilir. O, müəyyən bir dövr ərzində müəssisədə mövcud olan əmək, material, maliyyə resurslarından, əsas vəsait obyektlərindən və digər maddi və qeyri-maddi ehtiyatlardan nə dərəcədə səmərəli istifadə edilməsini xarakterizə edir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin kommersiya əsasında fəaliyyət göstərməsi onunla nəticələnir ki, mənfəət bir tərəfdən müəssisələrin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətlərini qiymətləndirən göstərici kimi çıxış edirsə, digər tərəfdən isə müəssisələrin, dövlətin, cəmiyyətin müxtəlif tələbatlarının ödənilməsi mənbəyidir.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində mənfəət biznesin, sahibkarlıq fəaliyyətinin mənasını xarakterizə edir, yəni biznesin effektivliyinin ölçüsü kimi çıxış edir. Sahibkarlıq fəaliyyəti vətəndaşların və onların birliklərinin mənfəət əldə edilməsinə yönəldilmiş müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətini özündə əks etdirir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin məzmununu isə vəsait qoymaqla müəyyən vaxtdan sonra mənfəət əldə etmək təşkil edir. Mənfəətin əldə edilməsi yalnız o halda təmin edilir ki, məhsul istehsal edilsin, xidmətlər göstərsin, eyni zamanda onların reallaşdırılması həyata keçirilsin və bu məhsullar (iş və xidmətlər) ictimai tələbatı ödəsin. Bu iki məqsədin əlaqələndirilməsi və onların bir-birinə tabe etdirilməsi müəssisənin fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan əgər müəssisələr bu çərçivədə fəaliyyət göstərə bilmirsə və öz istehsal fəaliyyətindən mənfəət əldə edə bilmirsə, onda o müəssisələr iqtisadi sferadan getməyə məcbur olurlar.

Bazar münasibətlərinin mühüm kateqoriyası olan mənfəət bir sıra funksiyaları yerinə yetirir ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

- Mənfəət müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş iqtisadi səmərəni əks etdirir. Lakin vahid göstərici kimi mənfəətdən müəssisənin bütün fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə etmək düz olmazdı. Onun əhəmiyyəti ondadır ki, o son maliyyə nəticəsini əks etdirir.

- Stimullaşdırıcı funksiyanı yerinə yetirir. Özünümaliyyələşdirmə prinsipinin reallaşması mənfəətlə müəyyən olunu. Müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət geniş təkrar istehsalın, elmi-texniki və sosial inkişafın maliyyələşdirilməsinin əsasını təşkil edir.
- Mənfəət müxtəlif səviyyəli büdcələrin formalaşması mənbəyi hesab olunur. O, büdcəyə vergi və iqtisadi cərimələr formasında daxil olur.

Mənfəətin birinci funksiyası Azərbaycan Respublikasının «Müəssisələr haqqında» qanununda öz əksini tapmışdır. Qanunda göstərilir ki, «Müəssisələrdə təsərrüfat fəaliyyətinə aid maliyyə nəticələrinin başlıca ümumiləşdirilmiş göstəricisi mənfəətdir».

Mənfəətin ikinci funksiyası onun stimullaşdırıcı funksiyası hesab olunur. Bu funksiyada əsas etibari ilə mənfəət hesabına müəssisənin istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsində, onun elmi-texniki və sosial inkişafının təmin edilməsində ifadə olunur.

İqtisadiyyatın inkişafının bütün mərhələlərində müəssisə və təşkilatlar mənfəət hesabına büdcə gəlirlərinin təşkilində iştirak etmişlər və bazar iqtisadiyyatı şəraitində də iştirak edirlər.

Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektləri ilə dövlət arasındakı maliyyə münasibətləri vergilər əsasında qurulur. Belə ki, müəssisələr mənfəətin bir hissəsini qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada mənfəətdən vergi formasında dövlət büdcəsinə ödəyirlər.

Müəssisənin təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətini planlaşdırarkən və qiymətləndirərkən mənfəətin konkret göstəricilərindən istifadə olunur. Onlardan ən əsası balans mənfəətidir. Balans mənfəəti – müəssisənin məhsul satışından mənfəətini və istehsal və ya satışla əlaqədar olmayan gəlirlərini əhatə edir və özündə üç əsas elementi birləşdirir:

- Məhsul satışı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsindən mənfəət (zərər);
- Əsas vəsaitlərin və sair əmlakın satışından mənfəət (zərər);
- Satışdan kənar əməliyyatlar üzrə maliyyə nəticələri.

Müəssisənin mənfəətinin çox hissəsini məhsulun, iş və xidmətlərin reallaşdırılmasından alınan mənfəət təşkil edir. Bununla yanaşı digər iki mənbədən alınan mənfəət müəssisənin ümumi mənfəətini əks etdirir.

Məhsul satışından mənfəət müəssisənin əsas fəaliyyətindən əldə olunan maliyyə nəticəsidir. Müəssisənin əsas fəaliyyəti onun nizamnaməsində təsbit olunan və qanunla qadağan olunmayan istənilən formalarda aparılır. Məhsul satışından əldə edilən mənfəəti müəyyən etmək üçün məhsul satışından əldə edilən gəlirlərdən ƏDV, aksizləri və məhsulun maya dəyərində daxil edilən istehsal və satış xərclərini çıxmaq lazımdır. Beləliklə, əmtəəlik məhsul satışından mənfəət ümumi mənfəətin əsas hissəsini, yəni 80-90 faizini təşkil edir. Ona görə də ümumi mənfəətin bu hissəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

İşlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilən mənfəət məhsul satışından olan mənfəətə analoji olaraq hesablanır. Məsələn, tikinti təşkilatlarında pul gəlirləri podrat müqavilələri üzrə tikintisi bitmiş obyektlərin, görülmüş işlərin dəyərini əks etdirir. Mənfəətin müəyyən olunması üçün görülmüş işin faktiki dəyərindən istifadə olunur.

Balans mənfəətinin formalaşmasında əsas vəsaitlərin və sair əmlakın satışından mənfəət də iştirak edir. Bu müəssisənin əsas fəaliyyət növləri ilə əlaqədar olmayan maliyyə nəticəsidir və müəssisənin balansında olan müxtəlif əmlakın satışından ibarətdir. Müəssisə öz əmlakına müstəqil surətdə sərəncam verir. O, binaları, qurğuları, avadanlıqları, nəqliyyat vasitələrini, digər əmtəə material dəyərlərini silmək, vermək, ləğv etmək, başqa müəssisənin nizamnaməsinə əlavə etmək hüququna malikdir.

Sair əmlak adı altında isə xammal, material, yanacaq, ehtiyat hissələri, qeyri-maddi aktivlər, qiymətli kağızlar və s. başa düşülür. Bütün bunlar üzrə mənfəət onların satış qiyməti ilə, satışına çəkilən xərcin fərqinə bərabərdir (əsas fondların qalıq dəyərini nəzərə almaqla).

Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərində ümumi mənfəətin formalaşmasına satışdan kənar əməliyyatlar üzrə əldə edilən mənfəət də təsir göstərir. Satışdankənar əməliyyatlardan maliyyə nəticələri – müəssisənin əsas fəaliyyətinə aid olmayan və ya məhsul, əsas vəsait, digər əmlak, yerinə yetirilən iş və xidmətlər satışı

ilə əlaqədar olmayan müxtəlif xarakterli əməliyyatlar üzrə mənfəətdir (zərərdir). Satışdankənar əməliyyatlar üzrə maliyyə nəticələri gəlirlərdən xərclər çıxılmaqla müəyyən olunur. Müəssisənin satışdan kənar əməliyyatlar üzrə mənfəətinin siyahısı müxtəlif və olduqca genişdir. Xüsusi çəkisi nisbətən böyük olan əməliyyatlara qısamüddətli və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları üzrə gəlirlər və əmlakın icarəyə verilməsindən əldə edilən gəlirlər daxildir (bu əməliyyat əgər müəssisənin əsas fəaliyyəti əmlakı icarəyə vermək deyilsə, satışdan kənar əməliyyatlara daxil edilir).

Ümumiyyətlə satışdan kənar əməliyyatlar üzrə maliyyə nəticələrinə aşağıdakı gəlirlər (zərərlər) aid olunur:

- Müştərək müəssisələrdə iştirak payından yaranan gəlirlər;
- Əmlakın icarəyə verilməsindən əldə edilən gəlirlər;
- Müəssisəyə məxsus səhm, istiqraz və s. qiymətli kağızların satışından gəlirlər;
- Valyuta əməliyyatları üzrə formalaşan gəlirlər;
- Maliyyə sanksiyalarına əsasən (cərimə, penya və s.) alınmış və ödənilmiş məbləğlər.

Mənfəətin planlaşdırılması maliyyə planlaşdırılmasının əsas tərkib hissəsi olub, müəssisələrin maliyyə işinin vacib sahəsidir. İqtisadi sabillik şəraitində planlaşdırma dövrü 3-5 ili əhatə edir. Həmçinin nisbi sabit qiymətlər və təsərrüfatçılığın proqnozlaşdırılması şəraitində cari planlaşdırma (bir illik) geniş yayılmışdır. İqtisadi və siyasi vəziyyətin qeyri-stabilliyi şəraitində planlaşdırma daha qısa müddəti (yarım illik, rüblərə görə) əhatə edir. Planlaşdırmanın obyektii təbii ki, müəssisənin əsas fəaliyyətindən, yəni satılmış məhsul, görülmüş və göstərilmiş xidmətdən olan mənfəət olacaqdır. Bunun üçün istehlakçıların tələbatı və təsərrüfat müqavilələrinin əsasında hesablanan müəssisənin istehsal planından istifadə etmək lazımdır.

Mənfəət müəssisənin bütün fəaliyyət növləri üzrə ayrıca hesablanır. Bu təkcə planlaşdırmanı asanlaşdırmır, həm də mənfəət vergisinin gözlənilən məbləğinin müəyyənləşdirilməsinə də imkan verir. Çünki bəzi sahələrdə mənfəət vergisi tutulmursa, digər sahələrdə onun dərəcəsi yüksək ola bilər.

Mənfəətin planlaşdırılması əsasən iki üsulla həyata keçirilir:

1. Birbaşa;
2. Analitik üsullar ilə.

İndi sahibkarlar tərəfindən geniş istifadə olunan üsul birbaşa üsul hesab olunur. Bu üsul ilə mənfəətin planlaşdırılması üçün aşağıdakı göstərilərdən istifadə olunur:

- Satılacaq məhsulun miqdarı;
- Məhsul vahidinin maya dəyəri;
- Məhsul vahidinin satış qiyməti.

Birbaşa üsulla mənfəəti planlaşdırmaq üçün ilin əvvəlinə məhsul qalığı üzrə, plan ilində məhsul istehsalı üzrə və ilin sonuna məhsul qalığı üzrə mənfəət planlaşdırılmalıdır. Bunu həyata keçirmək üçün belə bir cədvəldən istifadə etmək əlverişli olardı:

(rəqəmlər şərtidir)

№	Yazılışın məzmunu	Ölçü vahidi	Məhsulun miqdarı	Maya dəyəri		Satışdan gəlir		MƏNFƏƏT
				vahidin maya dəyəri	Cəmi maya dəyəri	vahidin satış qiyməti	Cəmi gəlir	
I	İlin əvvəlinə məhsul qalığı üzrə	A	50	10	500	20	1000	
		B	70	20	1400	30	2100	
		V	100	30	3000	45	4500	
Cəmi:					4900		7600	2700
I	Plan ilində istehsal olunacaq məhsul	A						
		B						
		V						
CƏMİ:								
II	İlin sonuna məhsul qalığı	A						
		B						
		V						
Cəmi:								
V	Satışdan mənfəət(I+II-III)							

Mənfətin planlaşdırılmasının digər bir yolu isə analitik və ya təhlil yoludur. Analitik üsulla mənfətin planlaşdırılması zamanı planlaşdırma işi 3 mərhələdən keçir ki, bu mərhələlər də aşağıdakı ardıcılıqla sıralanır:

1. Baza dövrünün rentabellik səviyyəsi müəyyən olunur;
2. Plan ili üçün buraxılacaq məhsulun həcmi müəyyən olunur və buna görə mənfəət məbləği müəyyənləşdirilir;
3. Mənfəət məbləğinə təsir göstərən amillər müəyyən olunur.

Analitik üsul ilə mənfətin planlaşdırılması müqayisə edilən məhsula tətbiq olunur və baza ilinin hesabat göstəriciləri əsasında hesablanır.

Baza dövrünün rentabellik səviyyəsini tapmaq üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə olunur. (rəqəmlər şərtidir)

	Göstəricilər	6 ayın hesabatı	aylıq plan	İllik gözlənilən
1.	Satışdan gəlir	3500	5500	9000
2.	Maya dəyəri	2200	4500	6700
3.	Mənfəət	1300	1000	2300
4.	Qiymət fərqi	+	+	+
		-	-	-
5.	Rentabellik səviyyəsi			= 34%

Baza dövrünün rentabellik səviyyəsini tapmaq üçün illik gözlənilən mənfəət məbləği tam maya dəyərində bölünür (/) və 100-ə vurulur (*):

$$R = (2300/6700) * 100 = 34\%$$

Sonra mənfətin planlaşdırılması aşağıdakı mərhələlər üzrə ardıcılıqla aparılır. Belə ki, plan ilində buraxılacaq məhsul müəyyən olunaraq, hesablanmış rentabellik səviyyəsi buna tətbiq edilməklə plan ili üçün mənfəət məbləği tapılır. Tutaq ki, plan ilində məhsul buraxılışı 7500 vahid planlaşdırılmışdır. Onda

$$M = 7500 * (25/100) = 2550$$

Üçüncü mərhələdə isə mənfəət məbləğinə təsir göstərən amillər müəyyən olunur. Bu amillərə aşağıdakıları aid edirlər:

1. Maya dəyərinin dəyişilməsinin təsiri;
2. Çeşidlərin dəyişilməsinin təsiri;
3. Keyfiyyətin dəyişilməsinin təsiri;
4. Qiymət və vergi dərəcələrinin dəyişilməsinin təsiri;
5. İlin əvvəlinə və ilin sonuna məhsul qalığı üzrə mənfəətin təsiri;
6. Müqayisə olunmayan məhsulun mənfəətinin təsiri.

Maya dəyərinin dəyişilməsinin təsiri aşağıdakı qaydada hesablanır. Daha doğrusu bu maya dəyərinin aşağı salınması tapşırığı əsas götürülməklə müəyyən edilir. Maya dəyəri üzrə təsiri tapmaq üçün iki üsuldan istifadə etmək olar:

1. Maya dəyərinin aşağı salınması tapşırığı əsasında məhsul vahidi üzrə qənaəti müəyyən etməklə, ümumi təsiri tapmaq olar;
2. Plan ilində buraxılmalı məhsulun plan maya dəyərindən baza ilindəki maya dəyərini çıxmaq lazımdır.

Plan ilində çeşidlərin dəyişilməsi mənfəətin artmasına və ya azalmasına səbəb olur. Çeşidlərin dəyişilməsinin plan mənfəətinə təsirini müəyyən etmək üçün hər bir məhsulun müqayisəli məhsulun ümumi həcmində tam maya dəyəri ilə həm hesabat və həm də plan ilində xüsusi çəkisi hesabat dövrünün rentabellik səviyyəsinə vurulur.

Çeşidlərin dəyişilməsinin təsirini tapmaq üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə etmək lazımdır.

Məhsulların adı	Baza dövrü			Plan ili			Kənarlaşma (Əmsal B-əmsal P)
	Üsusi çəkisi	rentabellik səviyyəsi %	Əmsal* B	Üsusi çəkisi	rentabellik səviyyəsi %	Əmsal P	
A	20	5	1,0	20	5	1,0	
B	25	6	1,5	30	6	1,8	
V	30	4	1,2	10	4	0,4	
D	25	7	1,75	40	7	2,8	
	100		5,45	100		6,0	+0,55

- Əmsalı tapmaq üçün xüsusi çəki rentabellik səviyyəsinə vurulur, 100-ə bölünür.

Müəyyən olunmuş kənarlaşma «+ -» işarəsi ilə plan ilində buraxılmalı məhsulun baza maya dəyərinə vurulur və mənfəətin üzərinə əlavə olunur:

$$6700 * 0,55 = 3685$$

$$1875 + 3685 = 5560$$

Məhsulun keyfiyyətinin dəyişilməsinin təsirini tapmaq üçün həm baza ilində, həm də plan ilində məhsulun keyfiyyət göstəricilərindən istifadə olunur. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar:

Məhsul	Baza ili	Plan ili	Qiymət	I məhsulun qiymətini 100-ə bərabər götürsək
I	75%	85%	70	100
II	15%	10%	60	$(60 * 100) / 70 = 86$
III	10%	5%	50	$(50 * 100) / 70 = 71$

$$K_b = (75 * 100 + 15 * 86 + 10 * 71) / 100 =$$

$$K_p = (85 * 100 + 10 * 86 + 5 * 71) / 100 =$$

Plan və baza ili üzrə hesablanmış göstəricilər əsasında kənarlaşma müəyyən olunur. Tapılmış kənarlaşma səviyyəsi plan ilində buraxılacaq məhsulun baza maya dəyərinə vurulur.

Qiymətin və vergi dərəcələrinin təsirini tapmaq üçün satılacaq məhsul üzrə həm əvvəlki, həm də yeni qiymət ilə ümumi məbləği müəyyən olunub, aralarındakı kənarlaşma tapılır. Vergi dərəcəsi üzrə təsiri tapmaq üçün də eyni qayda tətbiq olunur.

Mənfəət məbləğinə təsir göstərən amillərdən biri də ilin əvvəlinə və ilin sonuna məhsul qalığı hesab olunur. İlin əvvəlinə və ilin sonuna məhsul qalığı üzrə mənfəət məbləği ayrıca hesablanır və onların arasındakı fərq ümumi mənfəət məbləğinin üzərinə əlavə olunur.

Beləliklə mənfəətin planlaşdırılmasının birbaşa üsulu ilə plan mənfəəti ona təsir göstərən amillər aşkar edilmədən müəyyən olunursa, analitik üsulda isə mənfəətin həcminə həm müsbət və həm də mənfə təsir edən amillərin nəzərə alınması vacibdir.

Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi istiqamətlərindən danışdıqda isə qeyd etmək lazımdır ki, müəssisədə bölgü obyektə balans mənfəətidir. Mənfəətin bölüşdürülməsi 3 prinsip əsasında müəyyən olunmuşdur:

1. Dövlət qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi;
2. Geniş təkrar istehsalın maliyyə vəsaitinə olan tələbatının ödənilməsi;
3. Müəssisə kollektivinin maddi marağının təmin olunması.

Bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin bölüşdürülməsi zamanı sahibkarların mənafeələrinin müdafiə olunması da mühüm prinsip kimi qəbul olunmalıdır. Balans mənfəətindən vergilər və digər məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra alınan məbləğ xalis mənfəətdir. Həmin mənfəətdən istifadədə müəssisə sərbəstliyə malikdir və o, hissə sahibkarlıq fəaliyyətinin gələcək inkişafı üçün istifadə edilir. Bilavasitə bazar iqtisadiyyatı həmin mənfəətin istifadə istiqamətlərini müəyyən edir.

Bazar iqtisadiyyatı və rəqabət müəssisələrdə istehsalın genişləndirilməsini, sosial tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Ona görə də müəssisə sərəncamında qalan mənfəətdən səmərəli və məqsədli istifadə etməlidir.

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində mənfəətin bölüşdürülməsi sistemi müəssisədə bir sıra iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının yaradılmasını nəzərdə tutur.

Buraya istehsal və sosial inkişaf fondunu, istehlak fondunu aid etmək olar. Bu fondların vəsaitləri əsasən müəssisənin istehsal güclərinin təzələnməsinə və genişləndirilməsinə, işçilərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsinə və s. məqsədlərə yönəldilir.

Burada istehsal və sosial inkişaf fondunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Həmin fondun vəsaitləri hesabına yeni texnikanın tətbiqi ilə əlaqədar xərclər, avadanlıqların yerləşdirilməsi xərcləri, müəssisələrin rekonstruksiyası xərcləri, dövriyyə vəsaitlərinin normativinin artırılması və s. maliyyələşdirilir. Bu fondu bəzən yığım fonduda adlandırırlar. Beləliklə, yığım fondunun vəsaitləri elmi-tədqiqat, layihə, konstruktor və texnoloji işlər, yeni məhsulun növlərinin və texnoloji proseslərin işlənilib

hazırlanması və mənimsənilməsi, istehsalın texniki cəhətdən yenidən qurulması və rekonstruksiyası ilə əlaqədar xərclərin ödənilməsi, uzunmüddətli ssudaların və onlar üzrə faizlərin ödənilməsi, dövriyyə vəsaitlərinin artırılması və sair kimi məqsədlərə sərf olunur.

İstehlak fondu vasitəsilə müəssisə kollektivinin mənafeyi ilə onun iş fəaliyyətinin son nəticələri əlaqələndirilir və bu işin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında işçilərin marağını artırır. Onun hesabına aşağıdakı əməliyyatlar maliyyələşdirilir: təsərrüfat subyektinin balansında olan sosial-məişət təyinatlı obyektlərin istismarı, qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin tikilməsi, sağlamlıq və mədəni-kütləvi tədbirlərin həyata keçirilməsi, istehsal tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə görə mükafatlar verilməsi, maddi yardımlar göstərilməsi və s.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların iş riskləri əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bu məqsədlə də müəssisə xalis mənfəət hesabına ehtiyat fondu formalaşdırır. Ehtiyat fondunun həcmi müəssisənin nizamnamə fondunun 15%-dən artıq olmamalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir istehsalçının fəaliyyətinin nəticəsi mənfəətin kəmiyyəti ilə müəyyən edilir və mənfəətin artırılması istehsalın əsas məqsədi kimi çıxış edir. Mənfəətin planlaşdırılması prosesində onun hansı amillərin təsiri altında artıb azalmasının müəyyənləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mənfəət məbləğinin artmasına təsir göstərən amilləri aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür:

- məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması;
- məhsul istehsalı və satışının artırılması;
- əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi;
- istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması;
- məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- qiymətlərin artırılması;
- qeyri-istehsal xərclərinin və itkilərin azaldılması;
- yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi və sair.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdiyi bir şəraitdə göstərilən amillərin real həyata keçirilməsi üçün bütün obyektiv əsaslar yaranır.

Mənfəətin həcmnin dəyişilməsinə (artmasına və ya azalmasına) təsir edən amilləri iki qrupda ümumiləşdirmək olar: daxili və xarici amillər.

Daxili amillər bilavasitə müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqədar olub aşağıdakıları özündə birləşdirir: əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, məhsulun maya dəyəri, satışın həcmi, məhsulun qiyməti və s.

Xarici amillər isə müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətindən asılı deyildir və aşağıdakıları əhatə edir: sosial-iqtisadi şərait, təbii şərait, nəqliyyat şəraiti, istehsal resurslarına qiymətlər və s.

Mənfəətin həcmnin artmasına təsir göstərən amillərin rolu və əhəmiyyəti eyni deyildir. Bu baxımdan onların hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Məhsulun maya dəyərini müəssisənin fəaliyyətinin «güzgüsü» adlandırırlar. İstehsal olunmuş məhsul üzərində maddiləşən bütün maddi və əmək məsrəfləri məhsulun maya dəyərini yaradır.

Mənfəətin həcmnin artırılması yollarının çoxtərəfli olmasına baxmayaraq, bunların içərisində əsas yer məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına məxsusdur. Maya dəyərinin aşağı salınmasında müvəffəqiyyət əldə etmək üçün onun hansı xərclərdən təşkil olunduğunu və hansı amillərin onun ölçüsünə təsir göstərdiyini bilmək lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr istehsal və satış ilə əlaqədar xərclərin maya dəyərində tam, dolğun əks etdirilməsində maraqlıdırlar. Xüsusilə maya dəyərinə daxil edilən xərclərin quruluşunun müəyyən edilməsinə vahid münasibət olmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı maya dəyəri qarşısında daha böyük tələblər qoyur. İndi əsas məsələ maya dəyərinin aşağı salınmasının ən optimal yollarını tapmaq və bu əsasda da qiymətin aşağı salınması, məhsulun rəqabət qabiliyyətinin və müəssisənin gəlirliliyinin artırılmasına nail olmaqdan ibarətdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti praktikasında maya dəyərinin azaldılmasının müxtəlif üsullarından istifadə olunur. Bunlardan ən başlıcası maya dəyərini azaltmaq üçün, ilk növbədə bir sıra xərclərin xeyli azaldılması və ya aradan qaldırılmasıdır. Belə olan

halda məhsulun qiyməti də aşağı olar və reallaşdırma işi xeyli asanlaşar. Çünki bazar rəqabətinin ən mühüm qanunlarından biri ucuz və keyfiyyətli məhsul istehsalıdır. Rəqabətdə yalnız ucuz və keyfiyyətli məhsul qalib gəlir və nəticə etibarilə istehsalçıların maraqları artıqlaması ilə təmin edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, maya dəyərinin aşağı salınmasının müəyyən bir həddi vardır ki, o, həddən sonra maya dəyərinin azaldılması məhsulun keyfiyyətində öz əksini tapacaqdır.

Mənfəətin həcmnin artmasına təsir göstərən amillər içərisində ən mühümlərindən biri də məhsul istehsalı və satışının həcmnin dəyişməsi hesab olunur. Müəssisələrdə məhsul satışının həcmi nə qədər çox olarsa müəssisə bir o qədər çox mənfəət əldə edəcəkdir və əksinə. Əgər maya dəyərinin dəyişməsinin mənfəətin həcminə təsiri tərs mütənasibdirsə, məhsul satışının həcmnin dəyişməsi mənfəətin həcmi ilə düz mütənasibdir.

Hazırda müəssisənin iqtisadi marağına vergilər vasitəsi ilə də güclü təsir göstərmək olar. Məlum olduğu kimi müəssisədə mənfəət müxtəlif yollarla əldə edilir və artırılır. Məsələn, məhsulun həcmnin artması, çeşidlərin dəyişməsi, qiymətin artması, maya dəyərinin aşağı salınması və s. Məqsəduyğundur ki, müxtəlif mənbələr hesabına alınan mənfəətə aşağı stavkalarla vergi qoyulsun. Xüsusilə istehsal xarakterli sahələrə üstünlük verilməlidir. Bu sahələrə üstünlük verilməsi və vergi güzəştlərinin tətbiqi ölkədə sahibkarlığın inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir və onların mənfəətinin artmasına da səbəb olacaqdır.

Müəssisələrdə mənfəətin artması yollarından danışan zaman qiymətə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Belə ki, mənfəətin həcminə təsir edən ən mühüm amillərdən biri də məhz qiymətin dəyişməsidir.

Qiymət təsərrüfat-maliyyə mexanizminin əsasıdır. Qiymətin əsaslandırılmasından müəssisənin fəaliyyəti çox asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal istehsal xatirinə deyil, istehlak üçün, istehlakçıların tələbatının ödənilməsi üçün həyata keçirilir və ancaq bunun nəticəsində əmtəə istehsalçısı mənfəət əldə edir. Aşağı istehlak dəyərinə malik olan əmtəələr aşağı dəyərə malik olur və əksinə. Əmtəyə sərf edilən ictimai-zəruri əmək xərcləri müəyyən

edilən zaman, burada ancaq istehsala sərf edilən xərcləri deyil, həm də əmtəənin keyfiyyətində təzahür edən istehlak dəyəri də nəzərə alınmalıdır. Əmtəənin keyfiyyəti ancaq bazarda aşkara çıxır. Bazar münasibətləri şəraitində əmtəənin keyfiyyəti, yəni istehlak dəyəri qiymətin səviyyəsi müəyyən edilən zaman həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Əmtəənin keyfiyyəti ilə yanaşı olaraq bazar münasibətləri şəraitində tələbatın ödənilməsi də yəni istehlakçıların alıcılıq qabiliyyəti də nəzərə alınmalıdır. Əmtəənin qiyməti onun dəyərindən aşağı olarsa, bu həmin əmtəənin istehsalının azalmasına gətirib çıxarar və bazardakı təklifə təsir göstərir. Əgər əmtəənin qiyməti dəyərindən yüksək olarsa, bu istehsalı stimullaşdırar və bazarda həmin məhsullara olan təklif də artar.

Beləliklə bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətlər əsasən tələblə təklif arasındakı nisbətə uyğun olaraq istehsalçılar tərəfindən müstəqil müəyyən edilir. Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm prinsiplərindən biri də məhz qiymət azadlığıdır. Qiymətin maksimum səviyyəsini tələb, minimum səviyyəsini isə təklif təşkil edir. Əgər tələb təklifdən aşağı olarsa, bu iqtisadiyyatın inkişafında mütərəqqi rol oynayacaq, yəni rəqabət şəraitində maya dəyərinin aşağı düşməsi prosesi baş verəcək. Tələb artarsa, təklif isə dəyişməz qalarsa bu qiymətlərin ancaq yüksəlməsinə və istehsalın azalmasına gətirib çıxaracaq.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmtəələrin bir hissəsi nizamlaşdırıcı qiymətlərlə, digər hissəsi isə sərbəst qiymətlərlə realizə olunur. Nizamlaşdırılan qiymətlər əsasən sosial cəhətdən vacib olan mal və xidmətlərə müəyyən edilir.

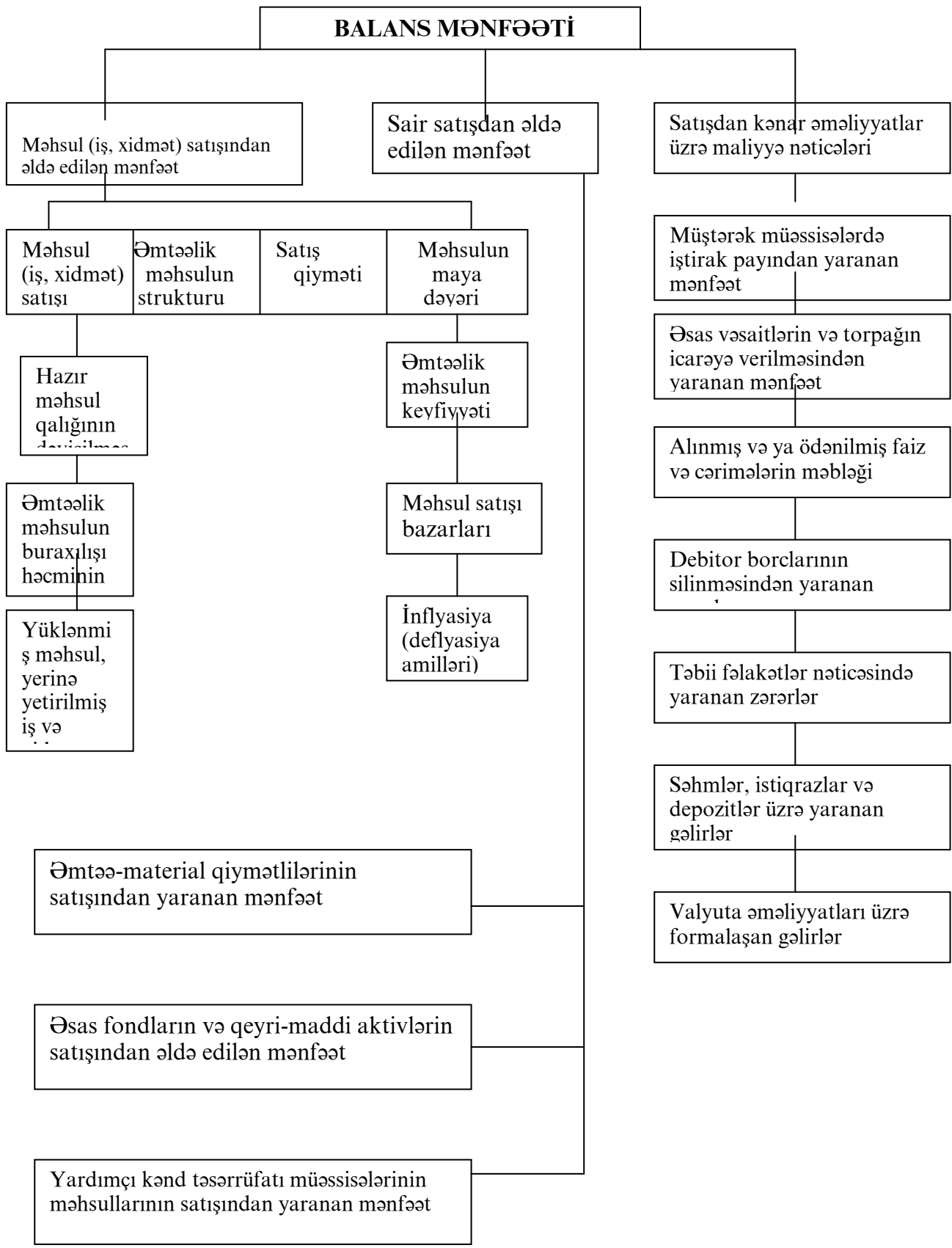
Beləliklə istər sərbəst, istərsə də nizamlaşdırılan qiymətlər mənfəətin həcmi müəyyən edən amillər içərisində özünəməxsus yer tutur.

Mənfəətə həmçinin satılmayan məhsulun qalıqlarının dəyişilməsi də təsir göstərir. Müəssisədə belə qalıqların həcmi nə qədər çox olarsa, bir o qədər müəssisə az mənfəət əldə edəcəkdir. Müəssisədə satılmayan məhsulların həcmi bir çox səbəblərdən asılıdır. Belə ki, müəssisə çox məhsul istehsal edib, lakin az sata bilər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq müəssisə mənfəətinin həcmi artırmaq üçün satılmayan qalıqların həm məbləğ, həm də miqdar baxımından həcmi azalması üçün müvafiq tədbirlər görməlidir.

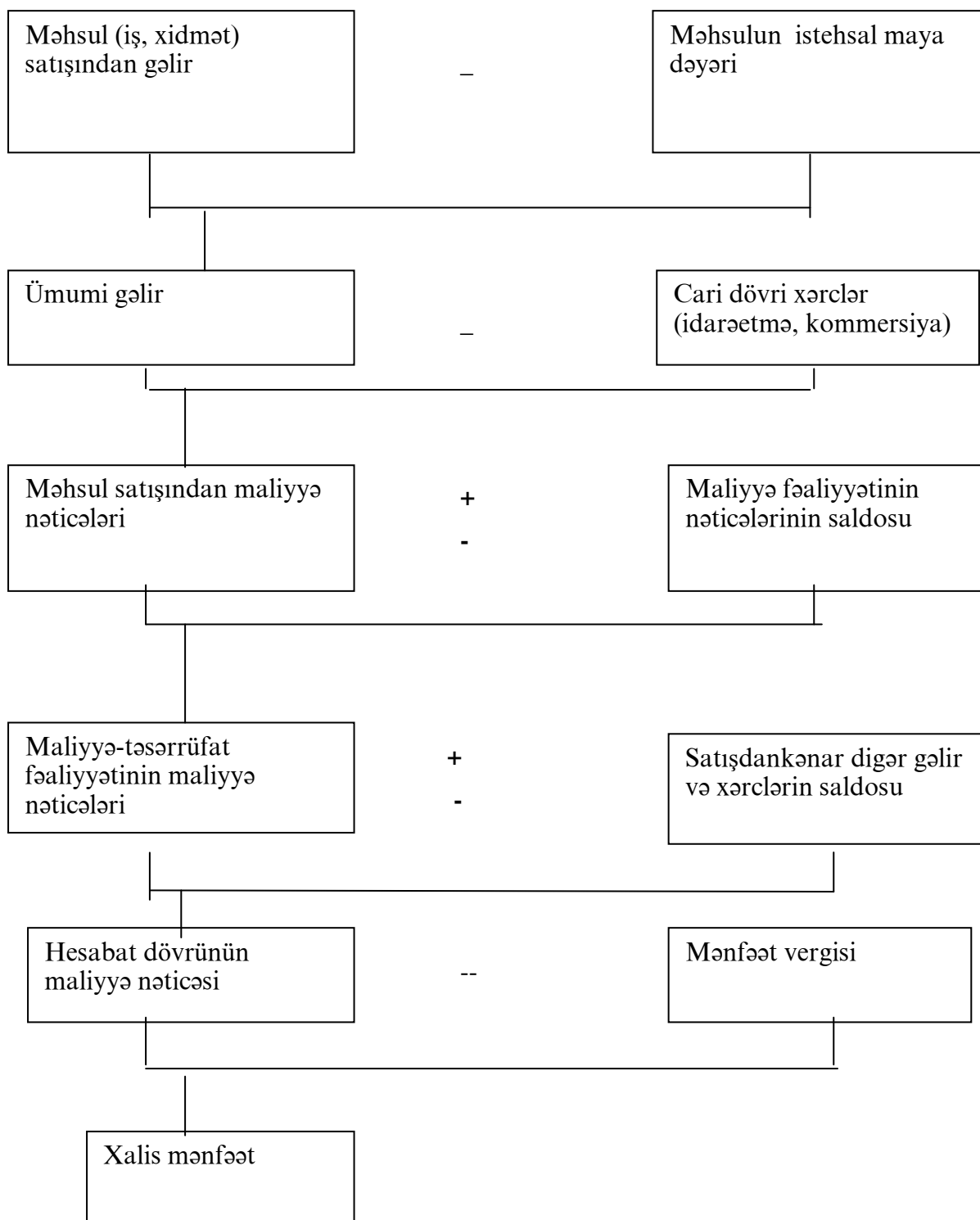
Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də ondan ibarətdir ki, bazarın tələblərinə uyğun olaraq və rəqabətə davam gətirmək üçün məhsulların çeşidini daima dəyişsin. Məhsulların çeşidinin dəyişilməsi və ya təzələnməsi müəssisələrdə mənfəətin artımına imkan yaradan ən əsas amillərdən biridir.

Mənfəətin həcminə təsir göstərən amillərdən digərinə yeni, qabaqcıl texnika və texnologiyaların tətbiq edilməsini, mənimsənilməsini göstərə bilərik. Ümumiyyətlə elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin müəssisələrdə tətbiq edilməsi ən vacib məsələlərdəndir.

Bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı mənfəətin artırılması baxımından məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi, istehsal və satış xərclərinin təkmilləşdirilməsi və s. amillərin nəzərə alınması da vacibdir.

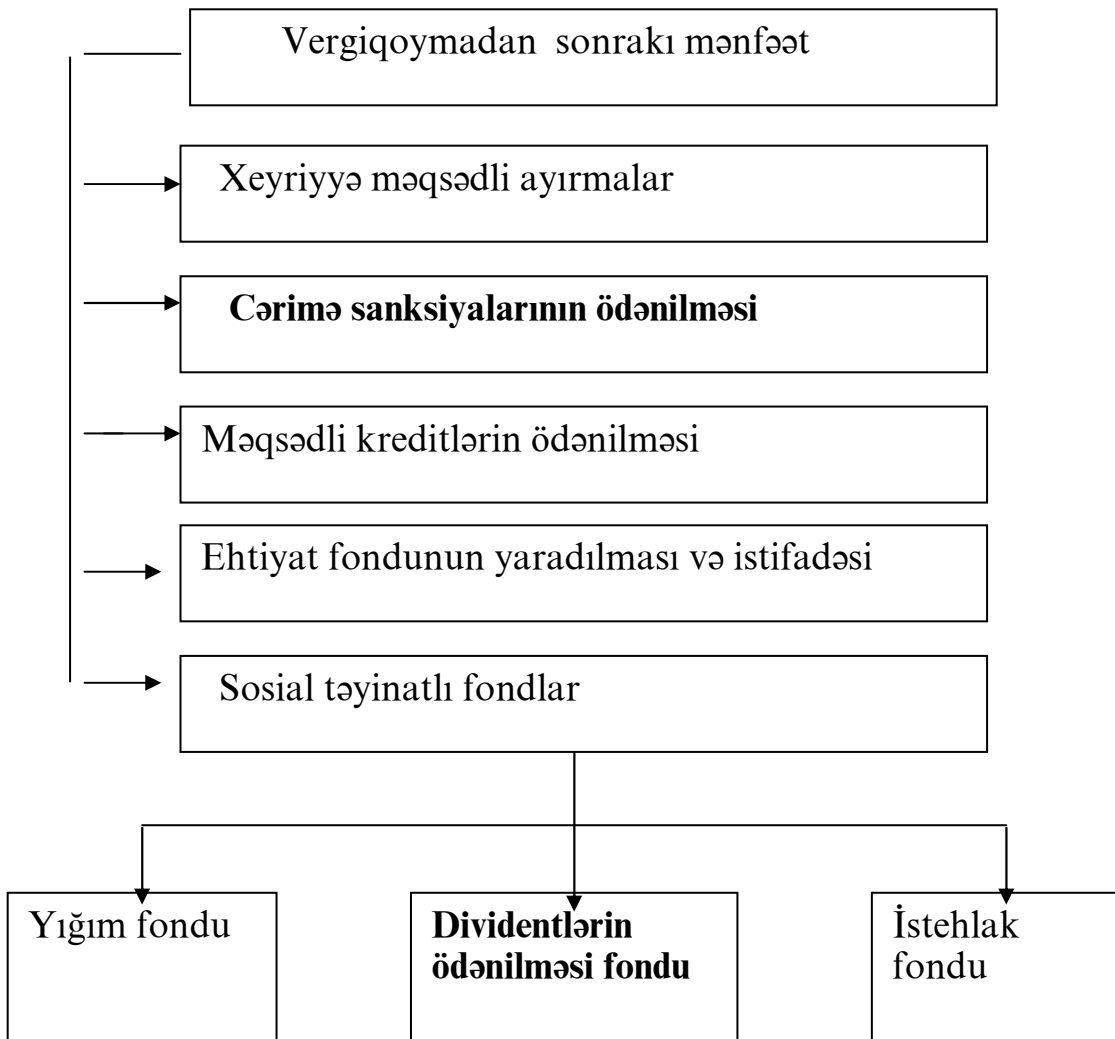

Mənfəətin formalaşdırılması modeli

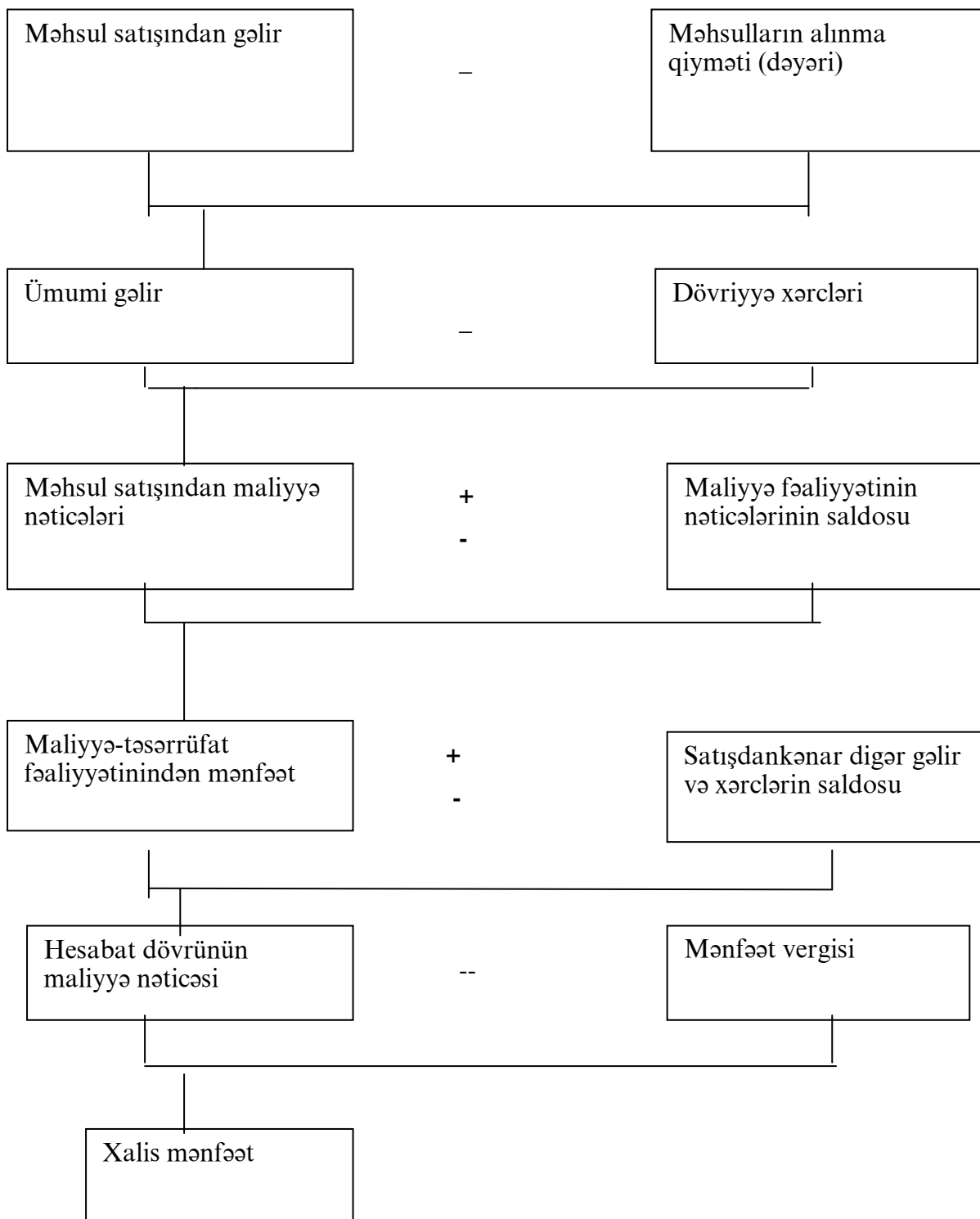

Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi sxemi

Ticarət müəssisələrində mənfəətinin formalaşdırılması modeli

AR dövlət büdcəsi gəlirlərində mənfəətdən verginin həcmi

İllər	Dövlət büdcəsinin gəlirləri (mln. manat)	Mənfəət vergisinin həcmi (mln. manat)
1995	316,9	86,3
2000	714,6	125,9
2001	784,8	117,6
2002	910,2	147,8
2004	1509,5	223,4
2005	2055,2	355,4
2006	3868,8	1360,5
2008	10484,0	2095,0
2010	11505,0	1416,0
2011	12061,0	1210,0

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri

Mənfəətdən verginin dövlət büdcəsi gəlirlərində xüsusi çəkisi (%)

İllər	Xüsusi çəki
1998	14,1
2000	17,6
2001	13,6
2004	13,6
2005	15,8
2006	25,5
2007	39,3
2008	20,0
2010	12,3
2011	10,0

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri

3.2 Müasir dövrdə müəssisələrdə maliyyə mexanziminin təkmilləşdirilməsi və optimallığın təmin olunması istiqamətləri

Müəssisə maliyyəsi sahibkarlıq strukturu ilə realizə olunur. Sahibkarlıq strukturu – kommersiya fəaliyyətinin hüquqi formasıdır.

Sahibkarlıq strukturu xüsusi kapitalla malik olmaqla bunları həyata keçirir:

- sahibkarlıq fəaliyyətinin konkret növlərini (məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar) ;
- müqavilə əsasında pul dövriyyəsində cəlb olunmuş borc vəsaitlərdən istifadə edir;
- mənfəətə sərəncam verir;
- xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edir;
- istehsal proqramını formalaşdırır, satıcıları və məhsulunun istehlakçılarını seçir;
- qiymətqoymanı həyata keçirir;
- əmək haqqı və işçilərin mükafatlandırılması formalarını müəyyən edir və nizamladır.

Sahibkarlıq strukturu – özxərcini ödəmə və özünümaliyyələşdirmə sistemidir.

Bu sistem uzun müddət zərərli və ya aşağı rentabelli ola bilməz. Aşağı rentabellik vəziyyətində isə müəssisə köklü dəyişikliyə (yenidən təşkili və s.) məruz qala bilər.

Sahibkarlıq strukturunun maliyyələşdirmə üsulu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər o iri sahibkarlıq birliyinə daxildirsə belə halda maliyyə strategiyası ilə əlaqədar məsələlər korporativ səviyyədə həll olunur. Bu strukturlar öz cari fəaliyyətlərində tamamilə sərbəstdirlər və tamamilə öz təsərrüfat fəaliyyətlərinin nəticələri üçün cavab verirlər.

Cari maliyyə fəaliyyətinə müəssisənin əmtəə bazarında tutduğu mövqe təsir göstərir. Bazarda güclü rəqabət mövqeyləri yüksək mənfəət norması deməkdir. Belə mövqelərdən müəssisə strateji məqsədləri üçün də istifadə edə bilər. Məqsəd, özünümaliyyələşmə mənbələri təmin etməkdir. Sonra, maliyyə bazarında möhkəm vəziyyət təmin etməkdir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə maliyyəsi mənfəətin təmin olunması konsepsiyasına əsaslanır.

Müəssisənin balansının passiv tərəfindəki ünsürlər: xüsusi kapital, qısa və uzun müddətli borclar o müəssisənin kapital tərkibini təşkil edir. Kapital, istehsalın həyata keçirilməsi üçün lazım olan faktorlardan biridir və digər istehsal faktorları kimi kapitalın da müəssisə baxımından bir maya dəyəri vardır. Kapitalın maya dəyəri müəssisənin bazar dəyərinin yüksəldilməsi, kapital büdcələrinə və kapital strukturasına aid qərarların alınması kimi mühüm məsələlər baxımından müəssisə üçün çox böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. Müəssisənin bazar dəyərinin yüksəldilməsi, müəssisənin istifadə etdiyi bütün mənbələrin maya dəyərinin hesablanması və azaldılması ilə mümkündür. Kapitalın maya dəyəri faizlə göstərilir və bu faiz kapital qoyuluşunun minimum daxili mənfəətlilik nisbətində müəyyən edilməsinə kömək edir. Kapitalın daxili mənfəətlilik nisbəti ən azından kapitalın maya dəyərinə bərabər olmalıdır. Yalnız bu zaman müəssisənin vəsaitlərinin ümumi mənbələrlə maliyyələşdirməsi münasib sayılacaqdır.

Ümumi kapitalın maya dəyəri, fərqli şəraitlərdə əldə edilən hər müstəqil mənbənin maya dəyərinin orta hesabla alınması ilə əldə edilir. Orta hesabla kapitalın maya dəyərinin hesablanması üçün, hər mənbənin ümumi mənbələrə nisbətləri ilə bu mənbələrin maya dəyərlərinin hasilini toplamaq lazımdır.

$$K_m = V_1 \times K_1 + V_2 \times K_2 + V_3 \times K_3 + V_4 \times K_4 + V_5 \times K_5 + V_6 \times K_6 + V_7 \times K_7$$

Burada:

K_m – Orta hesabla kapitalın maya dəyəri

K_1 – Adi səhmlərin çıxarılması yolu ilə əldə edilən fondların maya dəyəri

K_2 – İmtiyazlı səhmlərin çıxarılması yolu ilə əldə edilən fondların maya dəyəri

K_3 – bölüşdürülməmiş mənfəətin maya dəyəri

K_4 – Amortizasiya fondlarının maya dəyəri

K_5 – Qısa müddətli borcların maya dəyəri

K_6 – Uzun müddətli borcların maya dəyəri

K_7 – İstiqraz çıxarma yolu ilə əldə edilən fondların maya dəyəri

V – Hər kapital mənbəsinin ümumi kapital içindəki payını faizlə göstərməkdədir.

$V_1, V_2, V_3, V_4, V_5, V_6, V_7$ – qiymətlərinin cəmi 1-ə bərabər alacaqdır.

Müəssisə fond ehtiyacını ödəmək üçün, müxtəlif mənbələrə müraciət edərkən müxtəlif maya dəyərləri ilə qarşılaşacaqdır. Müəssisənin xüsusi kapitalın maya dəyəri umulan mənfəət nisbəti ilə əlaqədərəkən, borc mənbələrinin maya dəyəri ödənəcək faizlər ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə müəssisənin xüsusi kapitaldan əldə etdiyi fondların maya dəyəri borc yolu ilə əldə edilən fondların maya dəyərindən yüksəkdir.

Müəssisənin orta hesabla kapital maya dəyərinin minimum olduğu nöqtə, optimal strukturasını göstərməkdədir. Bu nöqtə eyni zamanda müəssisənin optimal borclanma miqdarını da göstərməkdədir. Bu miqdardan sonra borcların artırılması ilə müəssisənin riski artacağına görə kapitalın maya dəyəri də yüksələcəkdir. Ümumiyyətlə optimal kapital strukturasının yaradılması orta hesabla kapital maya dəyərinin azalmasına səbəb olacaq və müəssisənin bazar dəyərinin yüksəldilməsini təmin edəcəkdir.

Maliyyə strategiyasının əsas keyfiyyətləri – çeviklik və uyğunlaşmaqdan ibarətdir.

Bu keyfiyyətlər baş verən dəyişikliklərə tezliklə münasibət göstərməyə imkan verir. Sonra effektiv maliyyələşmə metodlarından xilas olmağa şərait yaradır. Bu keyfiyyətlər eyni zamanda bəzi maliyyələşmə mənbələrindən imtina etməyə də imkan verir.

Maliyyə strategiyası müəssisənin inkişafına kömək edir. Səmərəli artım daxili və xarici ola bilər.

Xarici artım – yəni müəssisələrin fəaliyyətdə olan müəssisələrə birləşməsi deməkdir.

Daxili artım – fəaliyyətdə olan istehsalın genişləndirilməsi hesabına öz maddi-texniki bazasının inkişafı yolu ilə təmin edilir. Bu zaman mərhələlər üzrə maliyyələşmə aparılır.

Hal-hazırda əhəmiyyətli maliyyə resursları maliyyə-kredit və ticarət-vasitəçi fəaliyyət sferasında səfərbərliyə alınıb. Bu sferalarda pul vəsaitinin dövr sürəti yüksəkdir və inflyasiya şəraitində gəlirlərin onların xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi prosesi baş verir. İqtisadiyyatda kreditə tələb artdığı dövrdə banklar və onların vasitəçiləri istehsalçılara öz şərtlərini yeridirlər və bu zaman faiz stavkalarını və

ticarət əlavələrini artırır. İstehsalın saxlanması üçün vəsait çatmadıqda barter inkişaf etməyə başlayır. Barter – hesablaşmaların etibarsız formasıdır. Beləliklə, pul kapitalı iqtisadiyyatın maliyyə sektoruna xidmət edir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti risklidir. Sahibkarlıq risklərin ən mühüm növlərindən birini – maliyyə riskini təşkil edir.

Maliyyə riskləri idarəetmə obyektindən asılı olaraq sonrakı kimi müəyyən olunur:

Daxili risklər. Bu risklər aşağıdakılar ilə əlaqədardır:

- aktivlərin idarə olunması;
- passivlərin idarə olunması.

Xarici risklər aşağıdakılar ilə əlaqədardır:

- inflyasiyanın artması ilə;
- vergiqoyma bazasının və vergi stavkalarının dəyişməsi ilə;
- faiz stavkalarının dəyişməsi ilə.

Pul vəsaiti investisiya olunan zaman risklər real və portfel qoyuluşları ilə əlaqədar ola bilər.

Passivlərin idarə olunması ilə əlaqədar olan risklər kapitalın strukturu ilə əsaslanır. Maliyyələşmə mənbələrində xüsusi kapitalın payı çox olduqca, müəssisənin möhkəmliyi, sabitliyi də artır. Bərc kapitalının payı dövriyyə vəsaitinin dövr sürəti və bank faizi ilə müəyyən edilir.

Müəssisənin maliyyəsinin artımının təmin olunması üçün mütləq maliyyə strategiyasının olması zəruridir. Bu strategiya ilə müəssisədə geniş təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsi mənbələri nəzərdə tutulur. İri müəssisələr üçün maliyyə strategiyası özünümaliyyələşmədən ibarətdir. Müəssisənin özünümaliyyələşməsi sərbəst maliyyə resurslarına malik olması ilə xarakterizə olunur.

Nəticə və təkliflər

Maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olmaqla, müəssisələrin maliyyəsi ümumi daxili məhsulun yaradılması, bölgüsü və istifadəsi proseslərinin dəyər formasındakı ifadəsini əks etdirir. Maliyyə münasibətləri əsasən məcmu ictimai məhsulun və milli gəlirin yarandığı maddi istehsal sahələrində baş verir. Müəssisələrin maliyyəsi müəssisədə gəlirlərin və yığının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi proseslərində meydana çıxan pul münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir və o, geniş təkrar istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsinin mühüm şərtidir.

Müəssisələrin maliyyəsi-təsərrüfat subyektlərində pul fondlarının və yığımlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və geniş təkrar istehsal xərclərinin maliyyələşdirilməsi, maliyyə-bank sistemi qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, işçilərin maddi stimullaşdırılması və sosial təminatı üzrə istifadəsi ilə əlaqədar yaranan iqtisadi münasibətlərdir.

Müəssisə maliyyəsi bir iqtisadi kateqoriya kimi iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Deməli, müəssisə maliyyəsi maliyyə münasibətlərinin məcmusundan ibarətdir.

Müəssisə maliyyəsi bölüşdürücü münasibətləri ifadə edir, yəni təkrar istehsal prosesinin istehsal, mübadilə və istehlak mərhələlərində maliyyə iştirak etdiyinə görə müəssisələrdə istehsal fondlarının dövriyyəsinə maliyyəsiz təsəvvür etmək olmaz.

Müəssisə maliyyəsi əsas və dövriyyə kapitalının, müəssisənin pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində yaranan maliyyə və ya pul münasibətlərini ifadə edir.

Müəssisələrdə təsərrüfatçılığın təşkilatı – hüquqi formalarından asılı olmayaraq maliyyə münasibətləri bir sıra prinsiplər əsasında qurulur ki, bu prinsiplərə də aşağıdakılar aid edilir:

- təsərrüfat müstəqilliyi;
- özünü maliyyələşdirmə;
- maddi maraq;
- maddi məsuliyyət;

- maliyyə ehtiyatlarının yaradılması.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin təşkilinin bütün prinsipləri inkişaf edir və onların hər birinin konkret iqtisadi şəraitdə reallaşması istehsal güclərinin və istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsinə uyğun forma və metodlarla həyata keçirilir.

Respublika iqtisadiyyatı hazırki şəraitdə müxtəlif mülkiyyət formalı və fəaliyyət xarakterli müəssisələrin yaranması ilə, onların təsərrüfat əlaqələrinin inkişafı və mürəkkəbləşməsi ilə fərqlənir. Bütün bunlar da öz növbəsində maliyyə işinin həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda bu proses müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində maliyyə işinin rol və əhəmiyyətinin əsaslı surətdə dəyişilməsinə səbəb olur.

Maliyyə işinin düzgün təşkil olunmaması müəssisənin maliyyə sabitliyinin itirilməsinə və hətta müflisləşməsinə səbəb ola bilər.

Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə mexanizminin müasir reallıqlar əsasında qurulması və təkmilləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Müəssisələrin düzgün maliyyə mexanizminin seçilməsi nəinki onların sayının artmasına, mənfəətlərinin çoxalmasına, həm də onlara qoyulan daxili və xarici investisiyaların həcmnin artmasına səbəb olur.

Beləliklə qeyd olunanları yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisələr olmadan nəinki maliyyə sistemi, hətta iqtisadiyyat adlı mexanizmin özü belə mövcud ola bilməz. Bunu sübut etməkdən ötrü çox dərin təhlilə ehtiyac duyulsa da, praktiki olaraq bu prosesi ölkəmizin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin səbəblərini nəzərdən keçirdikdə görmək olar.

Müəssisələrin maliyyə - təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyəsinin düzgün təşkili və idarə olunmasının necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini ortaya çıxardı. Müəssisələrdə maliyyə mexanizminin düzgün qurulması onların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində onun debitor və kreditorlarının da maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırır. Bu effekt avtomatik olaraq maliyyə sisteminin digər həlqələrinə təsir edir. Çünki digər həlqələr bir növ müəssisələrin maliyyəsi ilə qidalanır.

Müəssisələrin maliyyəsinin miqdarca və keyfiyyətcə yüksəlməsi işsizlik, inflyasiya və ÜDM-un artımı kimi makroiqtisadi indikatorların müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynayır. Artıq bir neçə ildir ki, respublikamızda fəaliyyət göstərən müstəqil təsərrüfat subyektlərinin müəssisə maliyyəsinin idarə olunmasında təcrübələri artır və bu da onların sayının artmasına, miqyaslarının genişlənməsinə, mənfəətlərinin yüksəlməsinə səbəb olur. Müəssisələrin düzgün maliyyə mexanizminin seçilməsi nəinki onların sayının artmasına, mənfəətlərinin çoxalmasına, həm də onlara qoyulan daxili və xarici investisiyaların həcminin artmasına səbəb olur.

Baxılan mövzu ilə əlaqədar fikrimizcə aşağıdakılar ön plana çəkilməlidir:

- Sahibkarlıq fəaliyyətinin qarşısında duran bütün inzibati maneələrin aradan qaldırılması;
- Vergilər sahəsində mövcud qanunvericiliyin sadələşdirilməsi, prioritet sahələrin inkişafının stimullaşdırılması məqsədi ilə vergi güzəştlərinin, azadolmaların tətbiqinin davam etdirilməsi;
- Müəssisələrin əlavə maliyyə vəsaiti mənbələri hesab olunan kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin bir qədər aşağı endirilməsi onların maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq istiqamətində atılmış mühüm addım olardı;
- Respublikanın maliyyə fəaliyyəti sahəsində mövcud qanunvericilik bazasının daha da təkmilləşdirilməsi və bu sahədə beynəlxalq təcrübənin tətbiqi;
- Elmi – texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin, innovasiyaların tətbiqinə ciddi fikir verilməsi və s

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı 1996;
2. «Səhmdar cəmiyyətləri haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı 1994;
3. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı 1992;
4. «Maliyyə» Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti 2001.
5. S.Məmmədov «Maliyyə» Bakı 1997.
6. R.Ə.İsgəndərov «Müəssisənin maliyyəsi» Bakı 2007.
7. T.Hüseynov «Müəssisənin iqtisadiyyatı» Dərslik Bakı 2005.
8. Н.В.Колчина Финансы предприятия. Москва 2003.
9. Е.И.Бородина, Ю.С.Голикова, Н.В.Колчина, З.М.Смирнова Финансы предприятия. Москва 1995.
10. А.М.Ковалева, М.Г. Лапуста, Л.Г.Скамай Финансы фирмы Москва 2002.
11. Й.Ворст, П.Реветлоу Экономика фирмы. Москва 1994.
12. А.М.Ковалева Финансы Москва 1996.
13. «Maliyyə, pul tədavülü və kredit» Bakı 1999.
14. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2007
15. Л.А.Дробозина «Финансы. Денежное обращение. Кредит» Москва 1997.
16. Л.Н.Павлова «Финансовый менеджмент». Москва 1995.
17. Ван Хорн Д.К. Основы управления финансами: пер. с англ. Москва 1996.
18. В.Н.Родионова, Н.А.Федотова «Финансовая устойчивость предприятия в условиях инфляции» Москва 1995.
19. Е.В.Нечаев «Анализ финансов предприятия в условиях рынка» Москва 1997.
20. П.Н.Шуляк «Финансы предприятия» Москва 2001.

21. Н.П. Любушин, В.Б.Лещева, В.Г.Дьякова «Анализ финансово – экономической деятельности предприятия» Москва 2001

İnternet ədəbiyyat siyahısı

1.http: / www.azstat.org/

2. http /www.taxes.gov.az/

**Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistri Yusifzadə Pərviz Ramis
oğlunun magistr ixtisas və elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyasına**

R E F E R A T

Mövzunun aktuallığı. Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi əmtəələrin istehsalı və xidmətlərin göstərilməsində birbaşa iştirak edir. ÜDM və milli gəlir istənilən dövlətin mövcudluğunun təminatı olduğundan müəssisələrin maliyyəsinin əhəmiyyətinin nə dərəcədə böyük olduğunu başa düşmək çətin deyildir.

Müəssisə – mənfəət əldə etmək və ya ictimai tələbatı ödəmək məqsədilə fəaliyyət göstərən müstəqil təsərrüfat subyektidir. Müəssisələri iki böyük qrupa ayırırlar: kommertiya müəssisələri və qeyri – kommertiya müəssisə və təşkilatları.

Kommertiya müəssisələrinin fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Qeyri – kommertiya müəssisələri isə təhsil, elm, səhiyyə, milli müdafiə, mədəniyyət və s. sahələrdə fəaliyyət göstərməklə əsasən ictimai tələbatı ödəyirlər. Bunlar kommertiya fəaliyyəti ilə də məşğul ola bilərlər, lakin əldə etdikləri mənfəət təsisçilər arasında bölüşdürülə bilməz, tamamilə müəssisənin inkişafına yönəldilməlidir.

Kommertiya müəssisələrinin maliyyəsi – onların istehsal fondlarının əmələ gəlməsi, məhsulun istehsalı və reallaşdırılması, maliyyə ehtiyatlarının əmələ gəlməsi, kənar maliyyələşmə mənbələrinin cəlb olunması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində meydana gələn iqtisadi münasibətlərdən ibarətdir. Belə ki, dövlət maliyyə və qanunvericilik metodlarından istifadə edərək kommertiya müəssisələrinin gəlirlərinin bir hissəsini qeyri – kommertiya müəssisələrinə yönəldir. Bu zaman o iqtisadi və sosial sferaya maliyyə təsirinin aşağıdakı əsas metodlarından istifadə edir:

- vergiqoyma;
- maliyyə resursları ilə manevr etmə;
- maliyyələşdirmə;
- maliyyə bazarlarında iştirak.

Kommersiya və qeyri – kommersiya müəssisələrinin birinin inkişafı digərindən ciddi surətdə asılıdır. Dissertasiya işində əsasən kommersiya fəaliyyəti göstərən müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti araşdırılmışdır. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhz kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi daha çox riskə məruz qalır və onların idarə olunması prosesində bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Müxtəlif biznes qərarlarının qəbulu, biznes planların tərtibi, firmanın strategiya və taktikasının müəyyənləşdirilməsi bu risklərin azaldılması məqsədilə həyata keçirilir.

Müəssisələrin maliyyəsinin düzgün idarə olunması onların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində onun debitor və kreditorlarının da maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırır. Bu effekt avtomatik olaraq maliyyə sisteminin digər həlqələrinə təsir edir. Çünki digər həlqələr bir növ müəssisələrin maliyyəsi ilə qidalanır. Müəssisələrin maliyyəsinin miqdarca və keyfiyyətə yüksəlməsi işsizlik, inflyasiya və ÜDM-un artımı kimi makroiqtisadi indikatorların müəyyənləşdirilməsində böyük rol oynayır. Artıq neçə ildir ki, respublikamızda fəaliyyət göstərən müstəqil təsərrüfat subyektlərinin müəssisə maliyyəsinin idarə olunmasında təcrübələri artır və bu da onların sayının artmasına, miqyaslarının genişlənməsinə, mənfəətlərinin yüksəlməsinə səbəb olur. Müəssisələrin düzgün maliyyə mexanizminin seçilməsi nəinki onların sayının artmasına, mənfəətlərinin çoxalmasına, həm də onlara qoyulan daxili və xarici investisiyaların həcmində artmasına səbəb olur.

Respublikamızın maliyyə sistemində müəssisələrin oynadığı böyük rolunu nəzərə alaraq, dissertasiya işində onların maliyyə fəaliyyətinin öyrənilməsinə çalışacağam.

Tədqiqat işinin predmeti və obyekt. Tədqiqat işinin predmetini müəssisələrdə maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsinin nəzəri aspektləri, obyektini isə müəssisələrin maliyyə münasibətləri sistemi təşkil etmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin maliyyə mexanizminin öyrənilməsi, bu sahədə mövcud problemlərin araşdırılması və onun təkmilləşdirilməsi qarşıya bir məqsəd kimi qoyulmuşdur. Müəssisələrin düzgün maliyyə mexanizminin seçilməsi nəinki onların sayının artmasına, mənfəətlərinin

çoxalmasına, həm də onlara qoyulan daxili və xarici investisiyaların həcmnin artmasına səbəb olur.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını Azərbaycanın və digər ölkələrin bu sahə, müəssisələrin maliyyə mexanizmi haqqında elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikasının qanunları, normativ-hüquqi aktları və s. təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

- yeni iqtisadi şəraitdə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin analizi aparılır, maliyyə mexanizminin xarakterik xüsusiyyətləri, inkişaf meylləri müasir tələblər baxımından geniş tədqiq edilir və sintez edilərək iqtisadi qiymətləndirilməsi verilir;
- müəssisələrin maliyyə mexanizminin idarə edilməsinin metodikası müəyyən edilir;
- müasir dövrdə müəssisələrin maliyyə sabitliyinin müəyyən edilməsi və mümkün investisiyaların cəlb edilməsi yolları göstərilir;
- müəssisələrin maliyyə strategiyasının effektiv idarə edilməsi üçün mənfəətin proqnozlaşdırılmasının iqtisadi-riyazi modelləri işlənir;
- müəssisələrin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər əsasında onların inkişaf strategiyaları müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktiki nəticələri müəssisələrin maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və yenidən qurulması prosesində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə - təkliflər və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və onun elmi araşdırılmasının vacibliyi əsaslandırılır.

Dissertasiya işinin birinci fəslində müəssisə maliyyəsinin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri, əsas prinsipləri kimi məsələləri əhatə edir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində isə kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin maliyyə mexanizmi, onların əsas və dövriyyə vəsaitlərinin

maliyyələşdirilməsi, pul tədavülünün və hesablaşmalarının təşkili məsələləri tədqiq edilir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində müəssisələrin maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə geniş yer verilir.